

Kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar

Rapport 10

TORSLANDA OCH BJÖRLANDA KYRKOGÅRDAR

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning

Göteborgs Stadsmuseum

GÖTEBORGS
STADMUSEUM

Denna rapport är framtagen av Göteborgs kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum

ISSN: 1401-3363

Text: Lena Emanuelsson och Maria Jansén

Textbearbetning och layout: Lena Emanuelsson, Maria Jansén och Mona Lorentzson

Skisser och fotografier : Där ej annat anges Lena Emanuelsson

Omslag: Skiss föreställande Björlanda kyrka av Lena Emanuelsson

Tryckt i Göteborg: december 1998

Innehållsförteckning

Inledning	1
Undersökningen av Torslanda och Björlanda kyrkogårdar	3
Inventeringen	3
Kvartersinventering - Metodbeskrivning	4
Selektiv gravinventering - metodbeskrivning	4
Fotografering	5
Blanketter	5
Arkiv	6
Litteratur	6
Tidigare undersökningar	7
Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige	9
Kyrkogårdar	9
Gravvårdstyper	11
Historik - Torslanda kyrkogård	15
Torslanda by	15
Torslanda församling	17
Torslanda kyrka	17
Torslanda kyrkogård	21
Vegetationshistoria	23
Klockstapeln	23
Yrkesgrupper och välkända personer	25
Beskrivning - Torslanda kyrkogård	27
Omgärdning och entréer	27
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	27
Torslanda kyrka - Exteriör	29
Interiör	30
Klockstapeln	30
Vegetation	31
Bårhuset	31
Gravvårdstyper	31
Sammanfattande karakteristik	33
Historik - Björlanda kyrkogård	35
Björlanda by	35
Björlanda församling	35
Björlanda kyrka	37
Klockstapeln	40
Björlanda kyrkogård	41

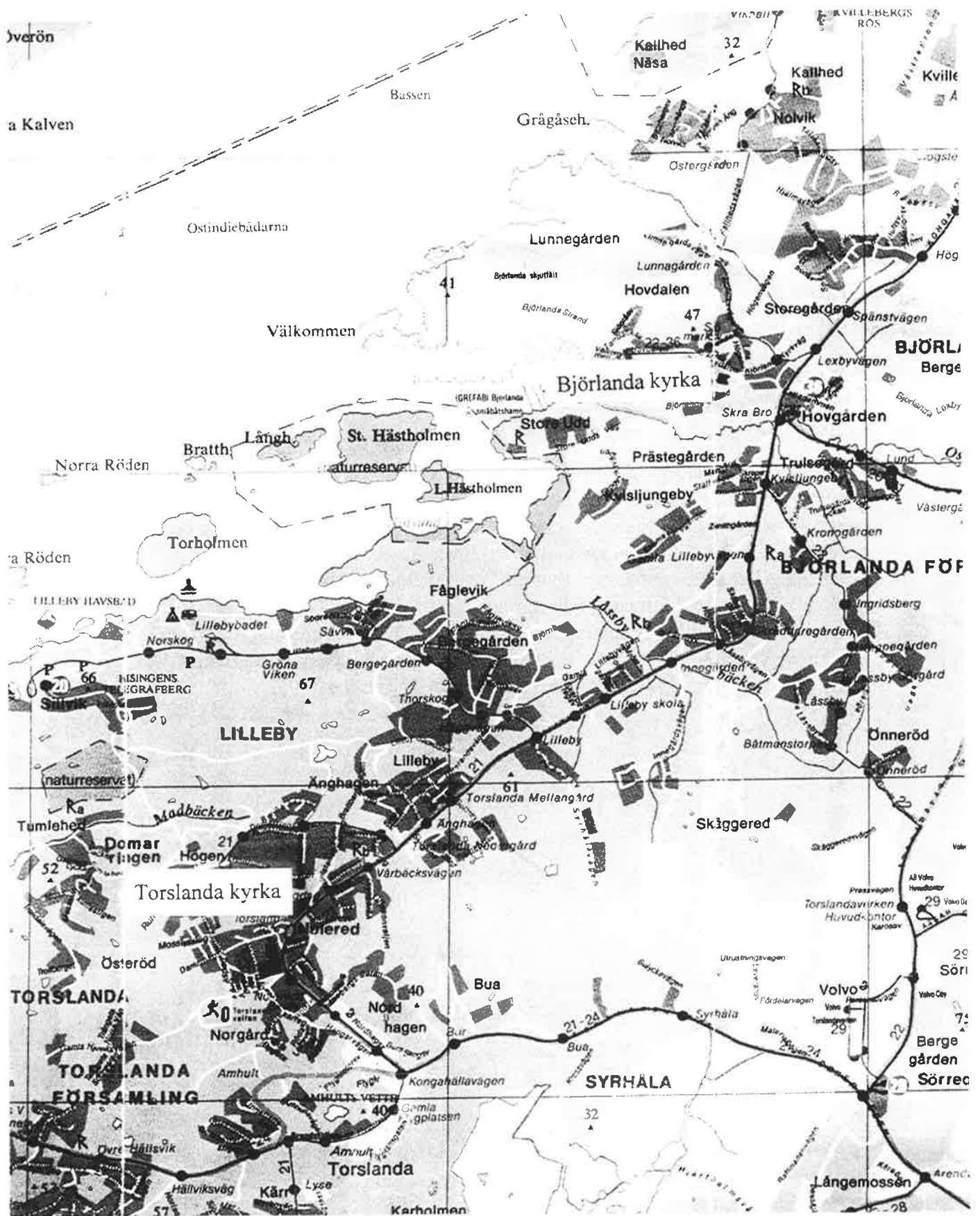
Yrkesgrupper	41
Beskrivning - Björlanda kyrkogård	45
Omgärdning och entréer	45
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	47
Björlanda kyrka - Exteriör	48
Interiör	48
Klockstapeln	49
Vegetation	49
Gravvårdstyper	51
Sammanfattande karakteristik	52
Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag	53
Lagstiftning	53
Kulturminneslagen	53
Begravningslagen	55
Naturvårdslagen	57
Bevarandeförslag - Torslanda kyrkogård	57
Riktlinjer för Torslanda kyrkogård som helhet	58
Riktlinjer för de enskilda fälten	58
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	59
Bevarandeförslag - Björlanda kyrkogård	61
Riktlinjer för Björlanda kyrkogård som helhet	61
Riktlinjer för de enskilda fälten	61
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	63
Skötselråd	65
Rengöring	65
Korroderande förankringsjärn	66
Justering av gravanordningar	66
Lagningar	66
Konsolidering	66
Imålning	67
Allmänna vårdåtgärder	67
Gjutjärn	67
Källor och litteratur	69
Informanter	69
Otryckta källor	69
Tryckta källor och litteratur	70
Bilagor	

Inledning

Kyrkogårdar är värdefulla kulturmiljöer som kan ge ovärderlig information om hur vårt samhälle har sett ut i förfluten tid. Deras värden behöver skyddas och bevaras i samma höga utsträckning som andra bebyggelsemiljöer. Inte minst krävs insamlad kunskap för att kunna göra relevanta urvalsbedömningar i planeringsarbetet. Kyrkogårdar är levande miljöer som nyttjas och som kräver noggrann planering.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning har tagit initiativ till ett samarbete med Göteborgs Stadsmuseum för att genomföra kulturhistoriska kyrkogårdsinventeringar. Inventeringen utgör underlag för bedömningen av de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna inom Göteborgs kyrkliga samfällighet rymmer. Denna rapport behandlar Torslanda och Björlanda kyrkogårdar. Avsikten är att rapporten skall fungera som vägledning inför den kommande vården och planeringen av kyrkogårdarna. Bevarandeförslaget skall leda till ett skydd av kyrkogårdarnas värdefulla innehåll.

Inventeringen är genomförd under 1997 - 1998 av Maria Jansén. Originalmaterialet förvaras i Göteborgs Stadsmuseums arkiv. För rapporten svarar bebyggelseantikvarie Maria Jansén och Lena Emanuelsson vid Göteborgs kyrkogårdsförvaltning och antikvarie Mona Lorentzson vid Göteborgs Stadsmuseum. "Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige" samt metodbeskrivning är delvis baserad på motsvarande avsnitt i tidigare rapporter publicerade i serien, och som bebyggelseantikvarie Karolina von Mentzer svarat för. I det avsnitt som behandlar skötselråd för gravstenar är texten baserad på den steninventeringsrapport som konservator Ylva Berglund presenterat inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 1996.

Karta över delar av Torslanda och Björlanda församlingar.

Undersökningen av Torslanda och Björlanda kyrkogårdar

Undersökningen av Torslanda och Björlanda kyrkogårdar är en del i inventeringsarbetet med Göteborgs kyrkogårdar. Föreliggande rapport bygger på en inventering som genomfördes under 1997 - 1998 samt det material som samlades genom arkivsökning och litteraturstudier. Rapporten omfattar historik, beskrivning och karakterisering av kyrkogårdarna, sammanfattande beskrivning av gravvårdarna samt kulturhistorisk bedömning med bevarandeförslag.

Målsättningen har varit att precisera de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna besitter, för att ett bevarande av dessa värden skall bli möjligt. Förhoppningen är att museets kulturhistoriska ställningstaganden och bevarandeförslag skall vara vägledande vid eventuella förändringar av kyrkogården som helhet såväl som av de enskilda gravplatserna.

Inventeringen

Den metod som använts vid inventeringen är en utveckling av de riktlinjer som Riksantikvarieämbetet sammanställt i "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser" (1985, 1990) samt de erfarenheter som inhämtats vid tidigare inventeringar inom projektet.

Undersökningen är avgränsad till att i huvudsak behandla området innanför kyrkogårdarnas omgärdning. De närmaste omgivningarna beskrivs översiktligt i kapitlen "Beskrivning". Den tidsmässiga avgränsningen bakåt i tiden är satt till kyrkogårdarnas anläggningsår eller så långt bak i tiden som det har funnits tillgängligt arkivmaterial. De gravnummer som kyrkogårdsförvaltningen använder har också använts i inventeringen. Vissa gravar saknade nummer och gravkartorna har därför kompletterats med några få nya nummer med bokstaven Ö (övriga gravar) före siffran som anger gravplatsens nummer t ex Ö1.

Kyrkogårdarnas omgärdning, struktur och form, samt kyrkor har inventerats och jämförts med arkivaliska källor för att på så sätt ge en övergripande beskrivning av kyrkogården som helhet. Vidare har en översiktlig inventering av kyrkogårdarnas fält och deras gravvårdar utförts. Syftet var att på ett tidigt stadium urskilja förekommande formdetaljer utan att det skulle vara alltför tidskrävande. Denna metod kallas *kvartersinventering* och samlar in uppgifter om fältens form, struktur och karaktär. Kvartersinventeringen kompletteras av en *selektiv gravinventering*, där enstaka unika, gamla eller representativa gravvårdar väljs ut för grundligare dokumentation.

Beträffande inventeringen av varje enskild gravvård, har inga typer av dekorativ plantering nämnts utom i de fall där planteringen bedöms vara av äldre slag, t ex buxbom eller sedum.

Kvartersinventering - Metodbeskrivning

Kvartersinventeringen av Torslanda och Björlanda kyrkogårdar har inneburit en översiktlig registrering av samtliga fält på kyrkogårdarna. Varje fält har inventerats var för sig och beskrivits under fältarbetets gång på en blankett (*se bilaga II*). Inventeringen har utformats för att ge möjlighet att angripa ett mycket stort antal gravfält av varierande ålder och karaktär. För att informationen som samlas in ska vara tillräcklig, relevant och möjlig att på ett enkelt sätt tolka i framtiden, krävs en strukturerad beskrivning av fältets egenskaper och speciella karaktär. Vid denna inventering ansågs följande egenskaper vara av vikt vid beskrivningen: omgivning, omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem, nutida prägel, gravvårdstyper, material, byggnader och eventuella forn-lämningar.

Vid beskrivningen av fältens omgärdning och gångsystem samlas information om fältets gränser och inre struktur. Beskrivningen av vegetationen ger information om vilka träd- och busksorter som förekommer. Genom att beskriva de gravvårdstyper som förekommer inom fältet kan det sättas in i ett tidsmässigt sammanhang. Gravvårdarnas ålder och arkitektoniska utformning ger kunskap om hur fältet anlagts och förnyats. För att beskriva fältets värde på ett tidigt stadium och ge en möjlighet att sätta det i relation till andra gravfält, görs till sist en helhetsbedömning av fältets kulturhistoriska värde.

När inventeringen på kyrkogården är avslutad, redovisas varje fält i pärmar med en gravkarta över fältet, en inventeringsblankett, samt fotografier. Originalmaterialet förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Selektiv gravinventering - metodbeskrivning

Efter kvartersinventeringen av alla fält på kyrkogårdarna gjordes ett urval av gravvårdar som skulle ingå i den selektiva gravinventeringen. För Torslanda och Björlanda kyrkogårdar beslöts att alla gravvårdar före 1900 skulle registreras enskilt. Det motiverades av att antalet gravvårdar från tiden fram till dess var förhållandevis få. Dessutom har följande kriterier varit avgörande för enskild registrering:

- alla gravvårdar med järndetaljer
- gravvårdar med speciell konstnärlig utformning
- gravvårdar med tidstypisk utformning
- gravplatser med buxborshäck eller sedumtäckt yta
- gravplatser av person- eller stadshistoriskt intresse

Selektiv gravinventering innebär i detta fall en dokumentation med beskrivning enligt inventeringsblankett (*se bilaga III*) och fotografering. Originalmaterialet förvaras vid Göteborgs Stadsmuseum.

Fotografering

Kyrkogården som helhet har dokumenterats i översiktsbilder av gångstråk, vegetation, karaktär m m, samt detaljfotografier av bl a omgärdning, entréer och bebyggelse för att illustrera beskrivningen. Varje fält har fotograferats översiktligt i anslutning till kvartersinventeringen för att gestalta fältets karaktärsdrag.

Varje selektiv gravinventeringsblankett har kompletterats med ett eller flera fotografier.

Fotograferingen har utförts med svartvit film. Varje fotokopia har ett negativnummer och är monterad i anslutning till respektive inventeringsblankett. Negativen förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Blanketter

I arbetet med inventeringen av Torslanda och Björlanda kyrkogårdar har tre olika blanketter använts och dessa beskrivs nedan.

1. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar", behandlar kyrkogården som helhet. Blanketten innehåller uppgifter om anläggningsår, utvidgningar, förändringar och byggnader, samt en beskrivning, där uppgifter om omgärdning, vegetation, gångsystem och nutida prägel ingår. Den innehåller även en kulturhistorisk bedömning av kyrkogården. (*se bilaga I*).
2. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Kvartersinventering" är skapad för att ge möjlighet att beskriva ett fälts egenskaper översiktligt i fält. På blanketten antecknas under rubriken "Beskrivning" fältets omgivning samt eventuell omgärdning och ingångar till fältet. Vegetation t ex i form av allé eller häckar beskrivs. Under rubrikerna "Nutida prägel" och "Gravvårdstyper" beskrivs fältets karakteristik och gravvårdstyperna inom fältet. Därefter, under rubriken "Genomgående material" beskrivs gravvårdarnas material. Blanketten innehåller också utrymme för beskrivning av eventuella byggnader och fornlämningar. Till sist utförs en första kulturhistorisk bedömning som ligger som underlag för bevarandeprogrammets utformning. (*se bilaga II*)
3. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Gravanordningar", är mer detaljerad än ovan beskrivna blanketter. Den innehåller information om varje enskild gravplats och ger uppgifter om gravplatsens omgärdning och yta, om gravvårdarna är liggande eller stående samt vilket material de är gjorda av. Dessa uppgifter följs av en beskrivning av gravplatsen och gravvården, där inskriptionen beskrivs. Skador som finns på gravvård och stenram redovisas. Varje blankett har försetts med skisser av gravplatsen, gjorda i fält. Blanketten har också utrymme för en kulturhistorisk bedömning som ska fungera som riktlinje inför eventuella kommande förändringar av gravplatsen. (*se bilaga III*).

Arkiv

Inventeringen föregicks av arkivsökning. Följande arkiv har använts:

- Antikvariskt Topografiskt Arkiv (ATA) i Stockholm
- Landsarkivet i Göteborg
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Kulturmiljöenhetens arkiv
- Stadsarkivet i Göteborg
- Göteborgs Stadsmuseums arkiv, Polstjärnan
- Göteborgs Stadsmuseum, Enheten för natur- och kulturvårds arkiv.
- Göteborgs kyrkoförvaltnings arkiv
- Göteborgs kyrkogårdsförvaltning, Hisingens distrikts arkiv
- Torslanda och Björlanda församlingars arkiv

Litteratur

”Kyrkogårdens gröna kulturarv” utgiven av Institutionen för landskapsplanering vid Sveriges Lantbruksuniversitet, 1992 av bl a Bucht har varit till stor hjälp för förståelsen av kyrkogårdens vegetationshistoria. Boken behandlar kyrkogårdens vegetation ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Kapitlet ”Från beteshage till trädgård - kyrkogårdens historia” av Lundqvist redogör på ett tydligt och intressant sätt för den tämligen utforskade historiken som rör vegetation på våra kyrkogårdar genom tiderna.

Bland den litteratur som behandlar kyrkogårdar ur ett kulturhistoriskt perspektiv kan ”Kyrkogårdskonst” från 1919 av Ambrosiani och Wadsjö nämnas. ”Kyrkogårdens form och miljö” tar upp aktuella planeringsfrågor och är utgiven av Boverket, Riksantikvarieämbetet och Svenska kyrkans Kyrkogårdsdelegation. Vidare har tidigare inventeringar av kyrkogårdar i bl a Jönköpings och Älvsborgs län studerats. Tidskriften ”Kulturmiljövård” nr 6 1989 var ett temanummer kring kulturhistoriska kyrkogårdsfrågor som varit till hjälp vid tecknandet av den generella historiken.

Inventeringsverket ”Sveriges kyrkor” har varit viktigt för förståelsen av kyrkornas förändring över tid samt i viss mån även för kyrkogårdarnas utseende vid tillkomsten av verket. Den del av verket som berör Torslanda och Björlanda tillkom på 1940-talet och redaktörer var Curman och Tuulse. Vidare har ett antal kyrkostudier, beträffande Torslanda och Björlanda kyrkor, utförda av elever på Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet kommit att vidga beskrivningen av kyrkornas historik.

Vad gäller Torslanda och Björlanda i allmänhet samt i viss mån kyrkor och kyrkogårdar har två sockenskildringar varit till stor hjälp. Redaktör för båda är Clemensson. ”Torslanda - En sockenskildring” publicerad 1956 ger liksom ”Björlanda socken genom tiderna”, 1955, en god bild av de båda socknarnas historia fram till 1950-talet.

Slutligen har ett antal tidningsartiklar från 1900-talet som behandlat Torslanda och Björlanda kyrkor och kyrkogårdar ur olika perspektiv studerats. Dessa artiklar har varit till nytta för att teckna en bild av kyrkorna vid olika tidpunkter. Artiklarna har främst hämtats från ATA och Göteborgs Stadsmuseum.

Tidigare undersökningar

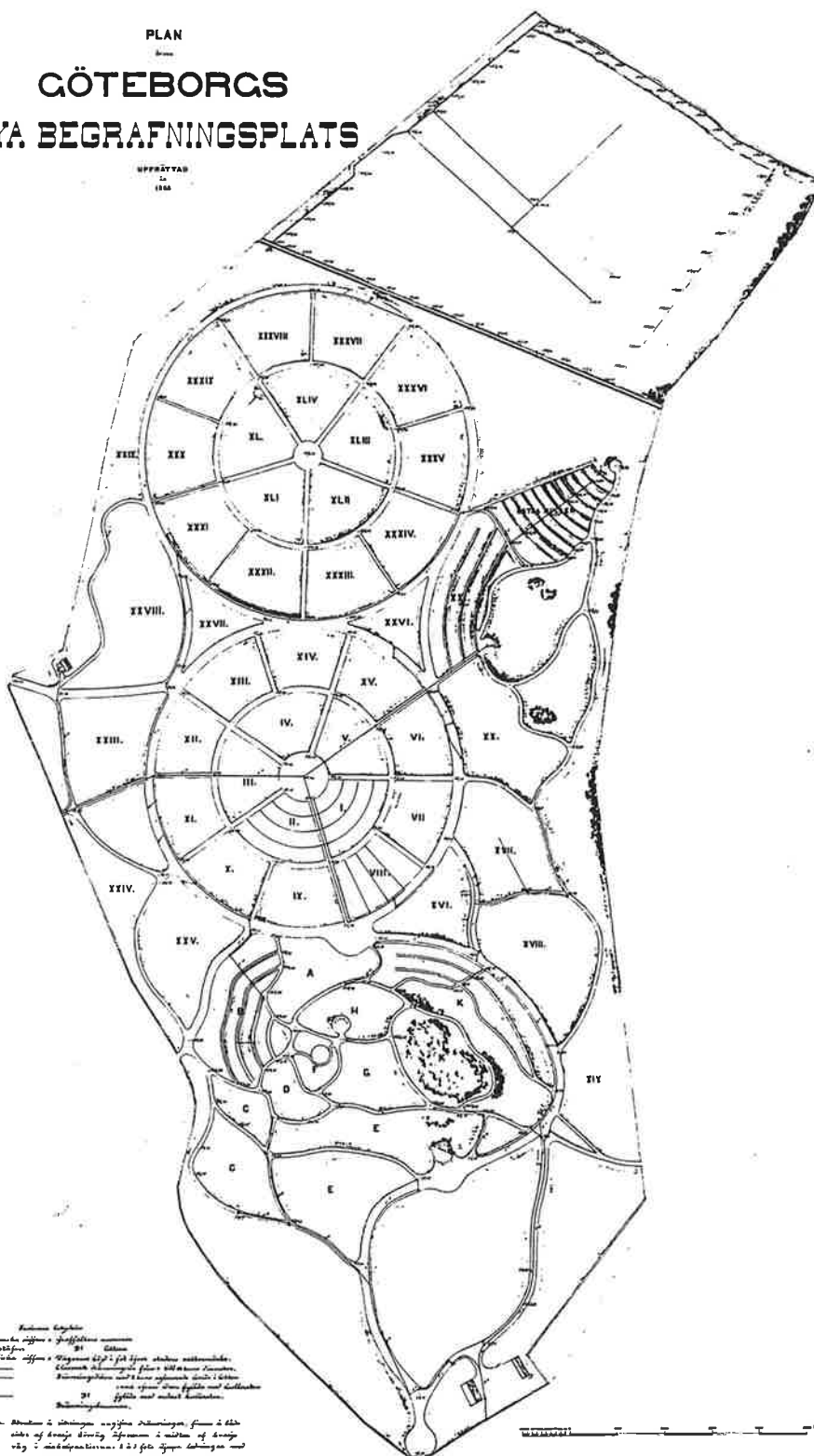
I början av 1980-talet gjordes en ytlig inventering av Torslanda och Björlanda kyrkogårdar. Den ingick i forskningsprojektet "Begravningsplatskulturen i Göteborgs och Bohus län - en kartläggning". Projektet genomfördes under 1979-1981 av ABAKO Arkitektkontor AB, med stöd från Statens råd för byggnadsforskning. Inventeringen innehåller en kortfattad beskrivning av begravningsstraditioner och religiositet i Västsverige, samt praktisk information om kyrkogårdarna. Därefter en översiktlig beskrivning av kyrkogårdarna med tillhörande gravkartor där träd och annan vegetation är markerade, samt fotokartor med tillhörande fotoprotokoll. Delar av originalmaterialet finns idag på Länsstyrelsens kulturmiljöenhet i Göteborg.

PLAN

References

GÖTEBORGS NYA BEGRAFNINGSPLATS

UPFRATTAD
1
1964

[illegible]

Östra kyrkogården i Göteborg är ett exempel på den uppmjukning av de strikta kyrkogårdsidealerna som skedde i slutet av 1800-talet. Plan över Östra kyrkogården i Göteborg upprättad 1888.
(Kyrkoförvaltningens arkiv)

Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige

Kyrkogårdar

Det kristna begravningskicket samt kyrkogårdarnas uppkomst och utseende har under historiens gång förändrats. Faktorer som påverkat kyrkogårdarnas utveckling har bl a varit hälso- och hygienaspekter, myndighetsförordningar, lokala traditioner, kyrkans lära, trädgårdsideal och ekonomi.¹

Det är först under tidig medeltid som våra första kristna begravningsplatser anläggs i Sverige. De medeltida kyrkorna byggdes ofta med en tillhörande liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen.² Denna tradition har levt kvar i modern tid, i form av familjegravar.³ De första kyrkorna var ibland befästa och sedan behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén.⁴ På äldre kyrkogårdar fanns vanligen flera entréer. Dessa kunde benämnas efter sin traditionella användning; "likporten" "prästgårdsgrinden", etc.

På kyrkogårdarna har genom tiderna olika slags byggnader förekommit. Klockstaplar placerades om möjligt på en kulle bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå så långt som möjligt. Lokala variationer i utseende och material utvecklades. Det var vanligt att under medeltiden och tiden därefter uppföra en sk tiondelada, eftersom kyrkan fick tionden av böndernas spannmål, som behövde förvaras. Byggnaderna var inte speciellt påkostade och uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom t ex tegel eller i de skogsrika trakterna i Sverige, av timmer. Med föreställningen om en individuell uppståndelse var det nödvändigt att uppsamla och tillvarata de ben som vid nya grävningar kom i dagen på kyrkogården. Till detta ändamål uppfördes benhus, vilka har störst utbredning i de södra delarna av Skandinavien.

Kyrkogården fungerade under lång tid både som område för kyrkliga ceremonier och som samlingsplats för handel. Det var vanligt att kungligheter och högadel begravdes inne i kyrkobyggnaderna.⁵ Under senmedeltiden fick även lågadeln samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Övriga församlingsbor begravdes i området kring kyrkan. De gravsattes i sk varv, dvs mycket tätt, där den enskilda gravplatsen markerades med en kulle eller ett träkors.

Den medeltida kyrkogården var endast gräsbevuxen och utan några planteringar. I vissa fall förekom det en trädkrans runt begravningsplatsen, men vanligen återfanns träden utanför kyrkogårdsmuren. Det var genom de medeltida klostren som trädgårdskonsten i Sverige utvecklades. Klostren introducerade växter, exempelvis buxbom och påverkade genom sina trädgårdar med stor sannolikhet de omkringliggande kyrkogårdarna. Efter

¹ Bucht s. 12

² Wadsjö/Ambrosiani s. 11-21

³ Ibid s. 45

⁴ Ibid s. 11-21

⁵ Bucht s. 12-18, 100

reformationen följde influenser från de lokala herrgårdarnas planteringar till våra kyrkogårdar.

På 1600-talets kyrkogårdar rådde ännu i stort sett medeltida förhållanden. Kyrkorummet utgjorde fortfarande platsen för de förnämas gravar. Under denna tid betade djuren på kyrkogårdarna. Det ingick i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur (detta privilegium fanns kvar till 1819). Redan 1554 sände Gustav Vasa ut ett förmaningsbrev i Sverige. Där i stagades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen mycket på grund av att klockarprivilegierna fortfarande levde kvar. Under 1600-talets slut övertog staten kyrkans plikter och rättigheter som en följd av reformationen.

Trettioåriga kriget medförde internationella kontakter med Tyskland och sedan Frankrike, som med tiden influerade den svenska trädgårdskonsten och även de svenska kyrkogårdarna.⁶ I slotts- och herrgårdsparken började under 1600-talet alléer av inhemska träd att planteras, och under senbarocken introducerades den idag i parker och på kyrkogårdar så vanliga parklinden.⁷ Många av de vanligaste växtmaterialen på kyrkogårdarna såsom bok, idegran, liguster och måbär växer naturligt över hela Europa, och gick vägen över godsens parkanläggningar till kyrkogårdarnas planteringar. Mot slutet av 1600-talet började trädplanteringar på kyrkogårdarna förekomma i form av lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården.⁸

Fram till 1783 var det fortfarande vanligt med begravingar inne i själva kyrkobyggnaden, men upplysningens idéer resulterade det året i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna.⁹ Hygien hade blivit viktigare än tidigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Redan tidigare hade man anlagt sådana kyrkogårdar, men dessa var oftast avsedda för farsotsoffer eller fattiga.

Under 1800-talet fick kyrkogårdskonsten ett genombrott. Gustav IV Adolf genomdrev en författning 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering och striktare planer. År 1815 beslöt den svenska riksdagen att begravingar på kyrkogårdar i städer eller byar måste upphöra. Istället skulle nya begravningsplatser anläggas utanför städerna och byarna. Efter 1815 utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter. Gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster blev allt mer vanligt. De nya kyrkogårdarna anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Trädbeståndet skulle skänka begravningsplatsen en parkkaraktär, men även rena mark och luft. Den franska barockparken, även kallad fransk formträdgård, var med sin strikt symmetriska planläggning och formklippta vegetation, ofta en förebild för de nyanlagda kyrkogårdarna.¹⁰

⁶ Bucht s. 18

⁷ Ibid s. 19-20, 100

⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 47

⁹ Bucht s. 20-28

¹⁰ Svalin s. 10

Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell.¹¹ Kyrkogårdarnas mest framträdande platser såldes som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Gravkonsten utvecklades alltmer, innehållande olika konststilar, stenhuggartraditioner och järnindustrins gjutna järnkors, kedjor och staket, men fortfarande under första hälften av 1800-talet begravdes stora delar av allmänheten i varv med gravkullar och/eller träkors.

Den s k kyrkogårdsparken utvecklades och mot slutet av 1800-talet mjukades de stränga franska idealen upp av influenser ifrån England.¹² Parker och kyrkogårdar anlades och formades med oregelbundet slingrande stråk, prunkande grönska och friare planteringar. Vid sekelskiftet utvecklades parallellt med kyrkogårdsparken också skogskyrkogården.¹³ Den var i första hand influerad från Tysklands parkkyrkogårdar och antog en än mer fri och oregelbunden karaktär.

1900-talets början kan kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererad massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som bl a har lett till att den variationsrikedom som tidigare var vanlig till stora delar försvunnit.

Gravvårdstyper¹⁴

(1) De tidigaste kristna gravmonumenten som återfinns på svenska kyrkogårdar är s k tumbor i kalksten. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då tumbor i olika utformning, ofta med gavlar högre än hällen, började förekomma. Typen har levt kvar ända in på 1800-talet med en nedgång under den period då gravsättning inne i kyrkorna var vanligt bland högre stånd. Formen togs upp igen på 1600-talet med rikt ornamenterade hällar. De yngre tumborna av detta slag är mer sparsamt dekorerade än de äldre, ofta endast med en lågerhuggen fris runt den något förhöjda inskriptionsytan.¹⁵

(2) Parallellt med hällar har gravkullar och trävårdar förekommit. På den s k dödsbrädan, lades den döde för att bäras till kyrkogården. Från början, innan likkistor började användas, begravdes den döde på brädan. Under 1600-talet började dödsbrädorna att ställas upp på kyrkogården, ofta på den dödes grav. Den dödes initialer ristades eller målades på brädan för att så småningom komma att innefatta hela namnet, dödsår och ibland bibelspråk eller annan dekoration. Även enkla träkors har förekommit på gravplatserna. På grund av den korta beständighet som trä har, finns ytterst få trävårdar kvar i Sverige som helhet. Ritningar och fotografier visar dock dödsbrädornas utsmyckning och form under tidigt 1800-tal.¹⁶

¹¹ Bucht s. 28

¹² Svalin s. 10

¹³ Bucht s. 26-34

¹⁴ Siffrorna i texten hänvisar till illustrationen på s. 12

¹⁵ Wadsjö/Ambrosiani s. 72

¹⁶ Ibid s. 30 ff

Exempel på gravvårdar från olika tidsperioder hämtade från Göteborgs kyrkogårdar. Siffrorna i anslutning till gravvårdarna hänvisar till avsnittet "Gravvårdstyper".

Fram till mitten av 1800-talet tillverkade stenhuggarna i Sverige hantverksmässigt det relativt lilla antalet gravvårdar som behövdes, då det stora antalet vårdar var av trä.¹⁷

(3) Stenvårdarna från denna tidsperiod påminner i sin utformning till stor del om trävårdarna. Exempel på denna gravvårdstyp, utgörs av stående, sparsamt dekorerade och ofta tunna gravvårdar av röd eller grå kalksten.¹⁸

Från 1850-talet fram till 1890-talet växte stenindustrin i Sverige och en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material utvecklades. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började ges ut under denna period.¹⁹

(4) Exempel på gravvårdar från perioden är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta. (5) Den obeliskformade gravvården på massiv sockel var en vanlig typ. Formen var förknippad med status, vilket uttrycktes genom att ju högre gravstenen utformades, desto "finare" var personen.²⁰ Stenarna omgärdades ofta av en stenram, såväl med som utan järnstaket. (6) Ytterligare vanliga gravvårdar från denna tid är låga eller höga stående vårdar i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida.

I samband med att gravkonsten på kyrkogårdarna utvecklades kom även planteringar i anslutning till gravanordningen. Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på kyrkogården. Dessutom kläddes ofta gravkullarna av sedum.

(7) Under 1800-talets andra hälft blev gjutjärn ett mycket populärt material. En vanlig typ i detta sammanhang är gravvårdar i form av ett järnstaket på sten- eller järnram. På ena sidan hängdes en inskriptionsplatta. Inskriptionsplattan kunde föreställa en pergamentsrulle, eller var enklare utformad i rektangulär form. Gjutjärnsstaket på sten- eller järnram förekom också i kombination med en stående hög sten av granit. Staketet varierade i höjd och utformning. (8) Gjutjärnsvårdar som skiljer sig från de ovan beskrivna var järnkors och ett fåtal ovanliga järnvårdar av annan typ t ex hela hållar eller kistor. Det fanns både järnkors med enklare dekoration och sådana med en mycket välgjord dekorativ yta. Samtidigt med järnstaket har även trästaket förekommit.²¹ Gjutjärnsvårdarna var i allmänhet målade svarta, i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer, men även grå och grön färg förekom. Gravvårdar av trä och järn förekommer knappast efter 1920-talet.

Efter sekelskiftet 1900 var fortfarande de höga, svarta och polerade obeliskerna med avfasad avslutning en vanlig gravvårdstyp. Sida vid sida stod även mycket höga gravstenar med grovhuggna sidor och polerade inskriptionsytor. (9) På 1910-talet började en ny typ att dominera gravkonsten. De var lägre, kraftigare och bredare än sekelskiftesstenarna. Vanligtvis hade de en slät eller grovhuggen stående sten bearbetad till en enhet med stenramen. Vanliga dekorationer är stenkulor, urnor för blommor, formgivna, ofta avfasade eller rundade stenramar m m.

¹⁷ Stämberg s. 15

¹⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 63

¹⁹ Stämberg s. 15

²⁰ Wadsjö/Ambrosiani s. 67

²¹ Lindgren

I Sverige började utvecklingen inom gravkonsten att få en förändrad inriktning i början av 1920-talet.²² År 1919 kom boken "Kyrkogårdskonst" av kulturhistorikerna Wadsjö och Ambrosiani, med en kritisk syn på gravkonstens utveckling från sent 1800-tal fram till 1920-talet. Samfundet för Hembygdsvård ordnade år 1928 en utställning med gravvårdar, ritade av den tidens mest framstående arkitekter. I samband med utställningen gavs boken "Gravkonst" ut, med förslag och anvisningar för kyrkogårdar och vårdars utformning. Även på Stockholmsutställningen 1930 fanns en separat avdelning med gravstenar i funktionalistisk stil. Debatten var livlig. Gravstensformerna blev renare, både i materialbearbetning och utformning. Enklare typsnitt och lägre höjdmått blev en av följderna.

(10) Den nya typen representeras av ett striktare formspråk med klassicerande prägel. Formspråket är enkelt och ytorna släta. De stående gravvårdarna är ofta kvadratiska eller rektangulära. Viss stenhuggarkonst förekommer i form av bladrankor, facklor, urnor och andra klassicerande symboler.

(11) Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp.²³ Den karakteriseras av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Genom restriktioner beträffande nyproducerade gravvårdars höjdmått från kyrkogårdsförvaltarnas sida, kom gravvårdskatalogerna från denna tidsperiod att fyllas av varianter på den låga, breda gravvårdstypen. Detta resulterade i sin tur i att de flesta gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick en likriktad utformning. Antalet urngravar ökade och gravstenarna minskade i storlek. En annan orsak till gravstenarnas homogena utseende var att stenindustrin fick det svårt efter kriget och utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades kraftigt.

Gravvårdarna från perioden 1955-60 liknar gravvårdarna från den föregående tidsperioden på många sätt, men 1960-70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Gravvårdarna är i de allra flesta fall utförda av granit i alla färger, polerade eller ej och eventuellt med någon mindre symbol eller bild som utsmyckning. Under 1970-talet anlades även urnfält.

(13) De gravvårdar som representerar 1980- till 1990-tal visar en mer varierad utformning av gravvården än tidigare efterkrigsdecennier. Ett rikare och personligare formspråk blir allt vanligare. De tidigare strikta reglementen under 1950- till 70-talet för utformningen av gravstenar, har mjukats upp och ger därmed utrymme för mer personlig utformning av vårdarna. Denna möjlighet är dock dåligt utnyttjad.

²² Stämberg s. 15

²³ Stämberg s. 17

Historik - Torslanda kyrkogård

Torslanda by

Den äldsta skriftliga källan till Torslanda historia är en jordebok (Röde bok) som biskop Eystein upprättade över Oslo stift i slutet av 1300-talet. Bohuslän hörde vid den tiden till Norge och Oslo stift.²⁴

Från 1528 finns en skattelängd bevarad för Torslanda socken som tar upp 28 personer som skattepliktiga vid den tiden, varav fem var bosatta i Torslanda by och en i prästgården (skraddare). Av de 28 skattepliktiga var 11 fattiga och därför befriade från skatt.²⁵ Den äldsta jordeboken över Bohuslän är från 1544 och upptar i Torslanda socken 13 gårdar och 2 ödegårdar. Av dessa låg tre gårdar och en ödegård i Torslanda by.²⁶

Vid Göta älvs mynning möttes de tre nordiska rikena och älvmynningen var mycket viktig för Sverige eftersom den erbjöd kontakt med västerhavet. Därför utspelades här strider under flera århundraden. Hisingen var delat mellan Norge och Sverige vilket naturligtvis påverkade livet för Hisingsborna. När härarna drog förbi plundrades fiendebyarna och landsmännen skulle leverera livsmedel, foder och byggnadsmaterial till de båda fästningarna Bohus och Älvsborg.²⁷

År 1749 är det första år för vilket det finns uppgift om folkmängden i Torslanda socken.²⁸ Den uppgick då till 298 personer. År 1805, då folkmängden var som störst fanns 116 hushåll i socknen. Av dessa uppgavs 3 vara förmögna och 60 "behållna", medan 44 sades vara fattiga och 9 utfattiga. Orsaken till folkökningen berodde på en kraftigt ökad inflyttning med anledning av det omfattande sillfisket mellan åren 1749 och 1809.²⁹ Sillfisket kom att erbjuda förut oanade möjligheter till stora förtjänster för såväl fiskare och silluppköpare som för ägarna till de många sillsalterier och trankokerier som anlades längs kusten.³⁰

När Bohuslän blev svenskt vid freden i Roskilde 1658 blev också Torslandas invånare svenskar. År 1863 utgjorde socknen kyrklig och borgerlig primärkommun. 90 år senare bildade Torslanda och Björlanda storkommunen Torslanda.³¹ År 1967 uppgick Torslanda kommun i Göteborgs kommun.

²⁴ Torslanda s. 76

²⁵ Torslanda s. 79 f

²⁶ Torslanda s. 80

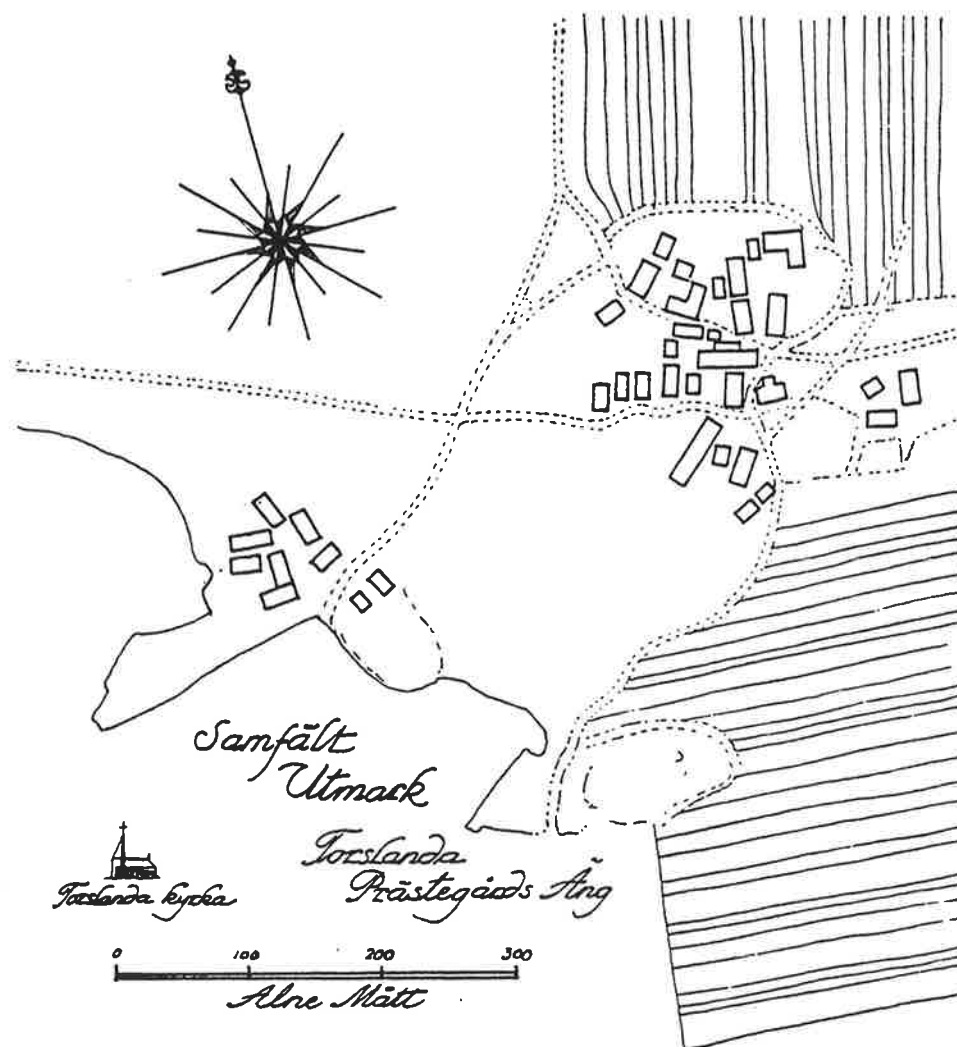
²⁷ Torslanda s. 82 f

²⁸ Torslanda s. 121

²⁹ Torslanda s. 122

³⁰ Torslanda s. 135

³¹ Torslanda s. 76

Utsnitt ur en karta över Torslanda bys inägor, storskiftade år 1793. (Torslanda s 249)

Torslanda församling

Som ett kyrkligt territoriellt område tycks Torslanda under medeltiden ha utgjort ett eget pastorat, men lades efter reformationen till Hisings prästgäll, vars moderkyrka var Björlanda. Vid 1500-talets slut utgjorde församlingen tillsammans med Öckerö (som annex) åter ett pastorat. Den 1 maj 1928 lades Torslanda som annexförsamling till Säve och Björlanda.³² Torslanda bildade tillsammans med Björlanda ett eget pastorat 1979.³³

År 1967 genomfördes en större kommunsammanslagning då flera gamla församlingar, däribland Torslanda, kom att ingå i Göteborgs kyrkliga samfällighet.³⁴

Torslanda kyrka

Torslanda kyrka är en av de äldsta inom Göteborgs kyrkliga samfällighet och uppgifterna om kyrkans ålder varierar. Kyrkan har under årens lopp genomgått flera förändringar.³⁵ Under medeltiden låg kyrkan i gränsbygden mellan Norge, Danmark och Sverige. Kyrkan hade under perioder sannolikt betydelse även som skyddsrum fram till år 1658 då Bohuslän blev svenskt.

Dopfunten är från år 1250, men en datering av kyrkan utifrån denna är vanskelig. I biskop Eysteins Jordebog från 1388 omnämns vid den då genomförda biskopsvisitationen en kyrka i Torslanda.

Kyrkans kalkmålningar påträffades vid en restaurering år 1898. De har daterats till 1400-talet. Övriga medeltida spår i byggnaden är, utöver kyrkans tjocka murar, altarskåpet samt triumfkrucifixet. Av de medeltida murarna återstår numera endast långhusets långsidor fram till kordelens början och nederdelen av västgaveln. Enligt en memorialiebok från 1700-talet skulle det under kyrkans katolska period endast ha funnits två fönster på södersidan varav det ena endast var en glugg. I boken ges en tolkning av kyrkans medeltida utseende. Långhuset uppskattades då till 14,3 meter med ett 3,9 meter långt rektangulärt kor. Var dörröppningarna fanns är okänt.³⁶

Under 1600-talet tillkom läktare och predikstol och ett fönster togs upp i den södra långväggen.

Under 1700-talet vidgades söderväggens två fönster, troligen år 1738. På den norra sidan tillkom tre fönster. Ett votivskepp och en basunängel skänktes till kyrkan av en skeppare år 1738. Ett vapenhus i sten uppfördes år 1766 i väster. År 1780 revs det gamla medeltida koret med triumfbågen och ett nytt uppfördes. Ett golvur skänktes till kyrkan år 1796.

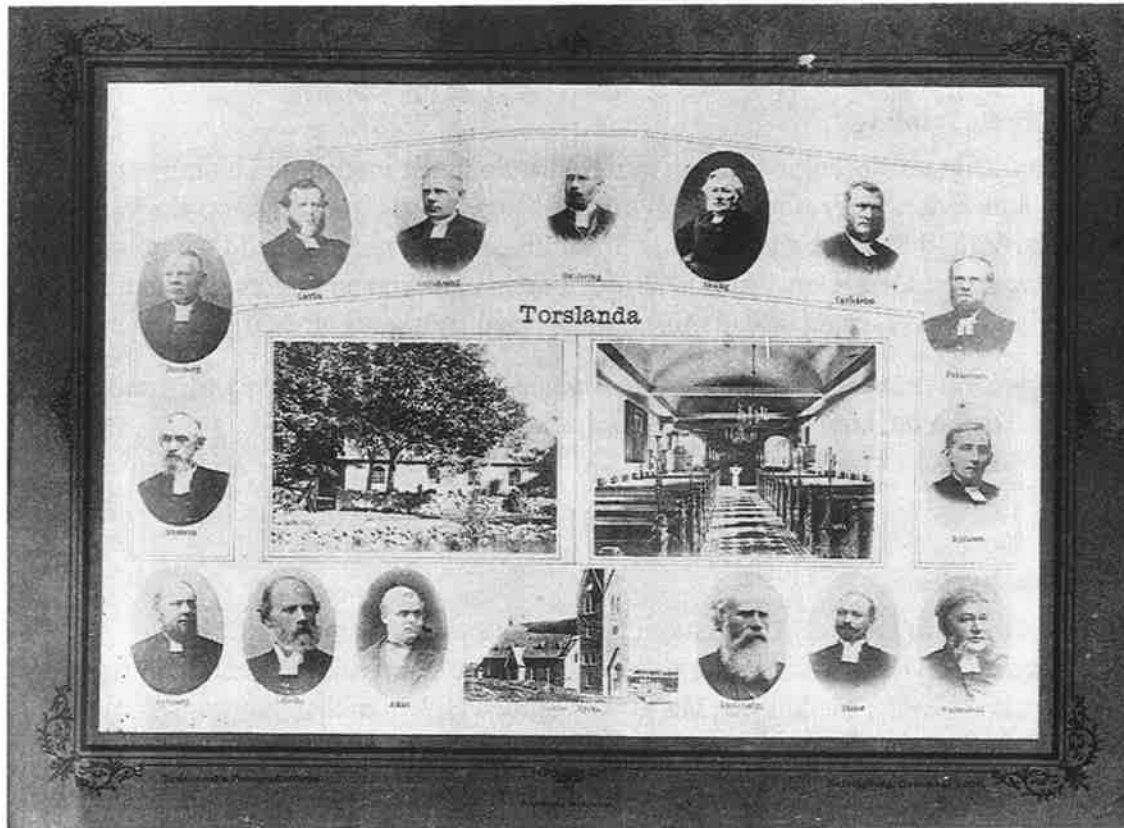
³² Torslanda s. 76

³³ K-nytt nr 4/1995

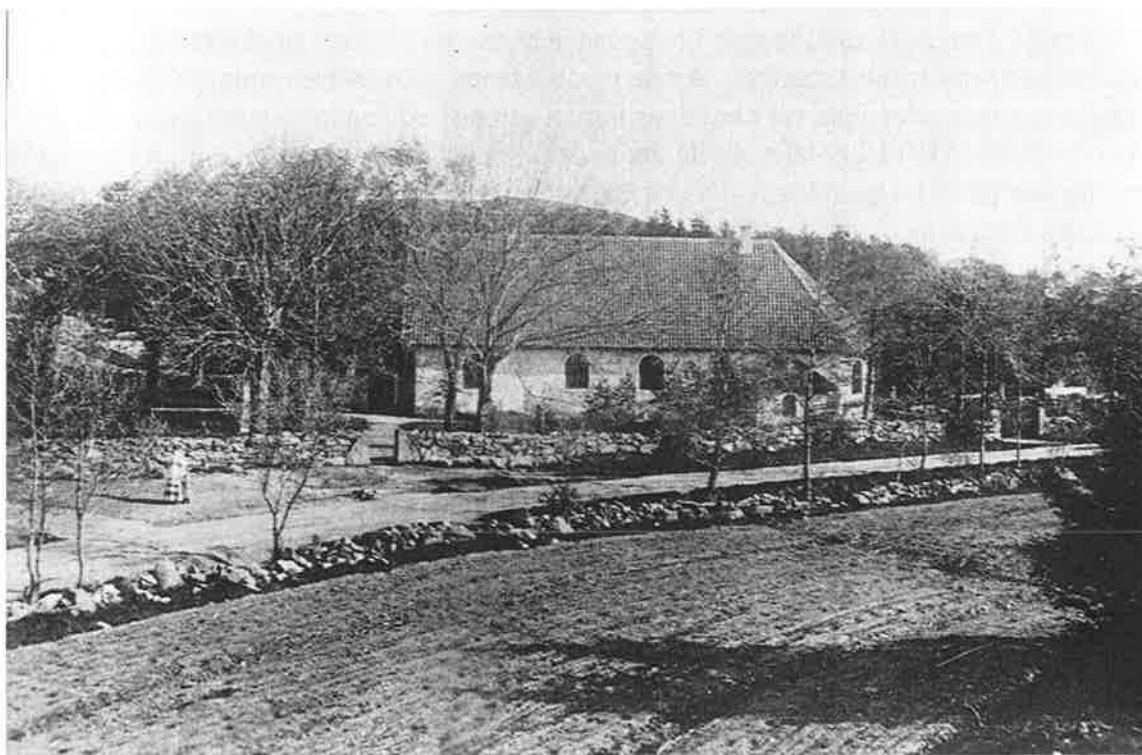
³⁴ K-nytt nr. 4 1995

³⁵ Gartz m fl s.14

³⁶ Ibid

Präster i Torslanda och på Öckerö år 1908. (GSM B 19.745)

Torslanda kyrka från söder på 1890-talet. (GSM 10.710:4)

Enligt ett syneprotokoll från år 1806 var kyrkan i behov av renovering, bl a fasadputsning. I samband med renoveringen uppfördes ett nytt vapenhus (numera sakristia) i söder utanför kordörren. Ett nytt korfönster sattes in i söderväggen i syfte att erhålla bättre ljus i kyrkan. En salteribokhållare bekostade fönstret. Uppgiften kan ses som ett uttryck för att sillperioden resulterat i ökat välstånd och därmed givit vissa personer möjlighet att idka välgörenhet.³⁷

En ny klockstapel uppfördes år 1821 och år 1889 försågs kyrkan med en kamin för uppvärmning av kyrksalen.

Mellan åren 1898 och 1900 genomgick kyrkan en omfattande renovering. Målsättningen för denna framkommer i slutsammanställningen av renoveringskostnaderna: *"förutom fornföremålens återställande..."* anskaffades även *"...flera nya saker som voro nödvändiga för att gifva choret en stilenlig prägel, så att det hela skulle samverka att åstadkomma ett intryck af ett gammalt, vackert och välvårdadt Herrans tempel"*. Vid renoveringen belades golvet med s k viktoriaplattor (mönstrade kakelplattor). Läktarens träpelare ersattes av gjutjärnskolonner och kordelen förhöjdes ett trappsteg. Ett nytt altare och en ny altarring av ek tillkom. Dopfunten från 1200-talet brunmålades och togs åter i bruk. Läktare, altarskåp och predikstol behandlades med ekimiterande målningsteknik. Korets fönster ersattes med nya s k katedralglas infattat i järnbågar.³⁸

Kaminen från 1889 ersattes år 1929 av en koleldad värmepanna. I samband härmed revs skorstenen på kyrkans södra sida. För värmepannans installation grävdes en källare norr om vapenhuset.

Ett restaureringsförslag, signerat arkitekt Sigfrid Ericson, inkom till Kungliga byggnadsstyrelsen år 1954. De föreslagna åtgärderna syftade främst till att återställa kyrkan till ett mer ursprungligt utseende efter 1898 års karaktärsförändrande renovering.³⁹ Enligt ritningarna gjordes bl a följande renoveringsåtgärder. Golvet i kor, gångar och vapenhus belades med kalkstensplattor och korgolvet utvidgades för bättre plats vid jordfästningar. Bänkarna från 1898 ersattes med nya. En konservator anlätades för arbeten gällande bl a predikstolen, de båda dopfuntarna, altarprydnaden, triumfkrucifixet, basunängeln och läktarbarriären.⁴⁰ De tidigare korfönstren ersattes med glasmålerier. Bänkarna från år 1898 byttes ut mot slutna bänkar, liknande de som funnits före restaureringen. Gjutjärnskolonnerna, vilka bar upp läktaren, kläddes in med träpanel.

Ett nytt bårhus uppfördes nordväst om kyrkan 1966. Arkitekt var Nernst Hansson.⁴¹

Vapenhuset utvidgades med ett väntrum och vaktmästarutrymmen år 1982.⁴² På uppdrag av kyrkorådet flyttades 1988 av liturgiska skäl altarskåpet från altaret till korväggen. Riksantikvarieämbetet godkände 1984 en tillbyggnadsritning gällande vapenhuset, signerad arkitekt Stig Henrik Lundgren. Ytterligare ett förslag, upprättat av

³⁷ Hellström m fl s. 7

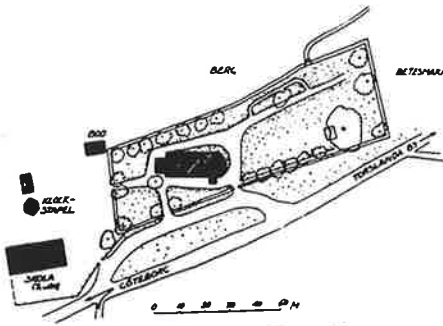
³⁸ ATA

³⁹ ATA

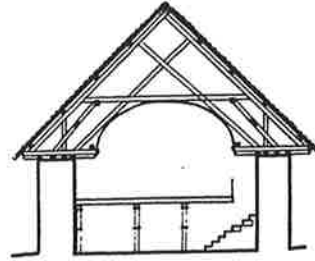
⁴⁰ ATA

⁴¹ ATA

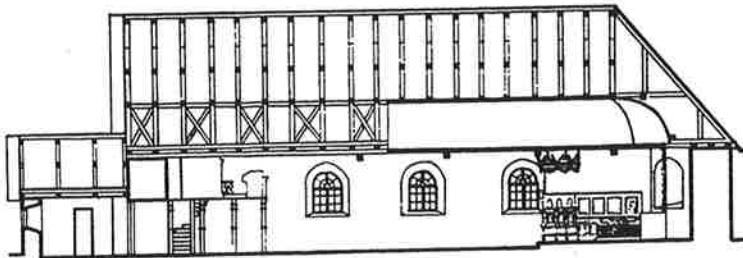
⁴² Hellström m fl s.9

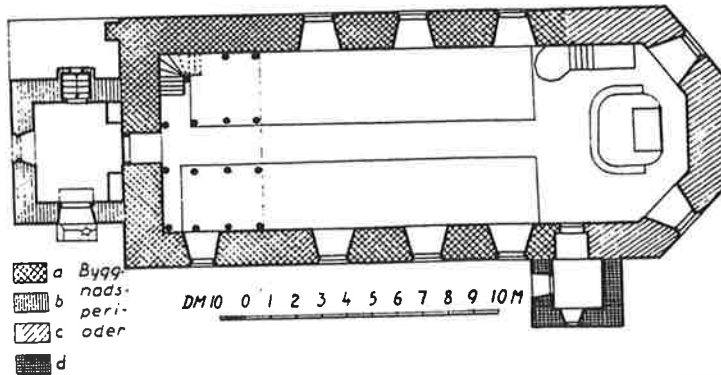
Situationsplan. Uppmätt av W. Karlberg och I. Cruickshank 1931, kompl. 1941 av S. Boëthius. Skala 1: 3 000.
Lageplan. Plan of situation.

Tvärsnitt mot v. Uppmätt av W. Karlberg och I. Cruickshank 1931. Skala 1: 300.

Längdsnitt mot n. Uppmätt av Wivi Karlberg och Ingeborg Cruickshank 1931. Skala 1: 300.

Plan. Uppmätt av W. Karlberg och I. Cruickshank 1931.

Situationsplan och uppmätningar av Torslanda kyrka. (Sveriges kyrkor s.45)

Voldemars Vasili, godkändes av samma myndighet 1972. En ritning illustrerande en tillbyggnad överensstämmer med dagens utseende.⁴³

Torslanda kyrkogård

Den äldsta beskrivningen över Torslanda kyrkogård som finns att tillgå härrör från en inventering angående forntida minnesmärken från 1830. Inventeringen utfördes på grund av *"Kong. Maj nådiga förordning 17/4 1828 angående forntida minnesmärkens fredande och bevarande"*. I inventeringen nämns att på kyrkogårdens östra sida finns prostens Grens grav, huggen av Gotlandssten. Där finns också inskriptionen angiven: *"Gravvård för jordiska delen av Prosten och kyrkoherden Arfvid Gren, född den 6 febr. 1719, död den 6 Febr 1799, dels första och andra hustrun och en del barn..."* *"Gnag ej de dödas ben, förvara deras minne. Rör ej vid denna sten, ty döden bor derinne."*⁴⁴ Gravstenen finns bevarad än idag under den s k tusenåriga linden.

Bogårdsmuren omtalas dock redan 1748.⁴⁵ Då uppmanas på sockenstämma *"hvar och en förfärdiga sitt tildeelta stycke af kyrckjomuren"*.

Stigluckor fanns tidigare där de nuvarande järngrindarna finns.⁴⁶ De låstes under gudstjänsterna till skydd mot boskapen.

Kyrkogården utvidgades såväl år 1825 som 1835, men närmare uppgifter om vilka förändringar som utfördes saknas.⁴⁷ I samband med utvidgningen 1835 antecknas dock att *"mättes nu den nya muren och befanns innehålla 156 famnar i längd, vilka delades lika emellan socknarnes i detta avseende underhållsskyldige 16½ hemman"*.⁴⁸ Det är troligt, av kyrkogårdens nuvarande utseende att döma, att kyrkogården utvidgades öster samt norr om kyrkan. Av fotografier från 1900-talets början kan utläsas att kyrkogården på 1800-talet torde ha haft ett för tiden traditionellt utseende med vildvuxna gräsytor och ett stort antal buxbomhäckar.

År 1946 upprättade arkitekt Axel Forssén ett förslag till utvidgning av kyrkogården åt nordost utmed Kongahällavägen. Den utvidgning som genomfördes var av tidsenlig utformning och bestod i det närmaste av ett fyrkantigt område med raka gångar. Gravarna planerades "rygg mot rygg" i strikta rader. I samband med utvidgningen uppfördes en mur av kvaderhuggen granitsten runt området. Innanför dess norra, östra och södra sträckning planterades 17 almar.⁴⁹

Redan på detta förslag fanns också den yngsta delen av kyrkogården utritad med kommentaren *"framtida kyrkogårdsutvidgningsområde"*.⁵⁰ Förslag till den senaste utvidgningen ritades av landskapsarkitekt Inga Adler-Claesson 1978 och utfördes på

⁴³ ATA

⁴⁴ ATA

⁴⁵ Curman s 46

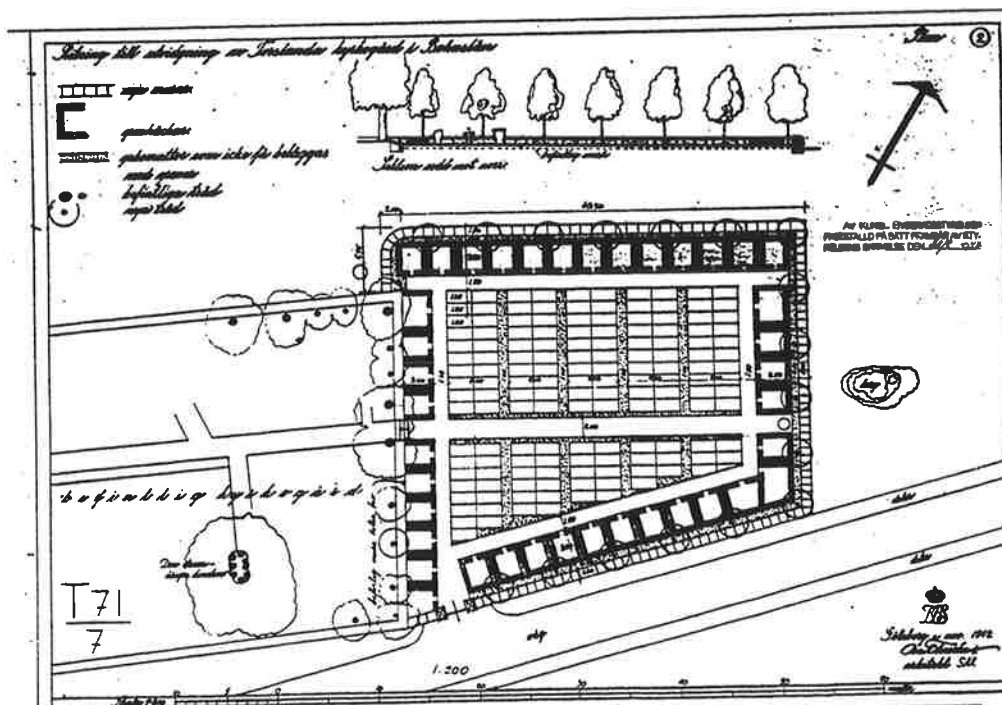
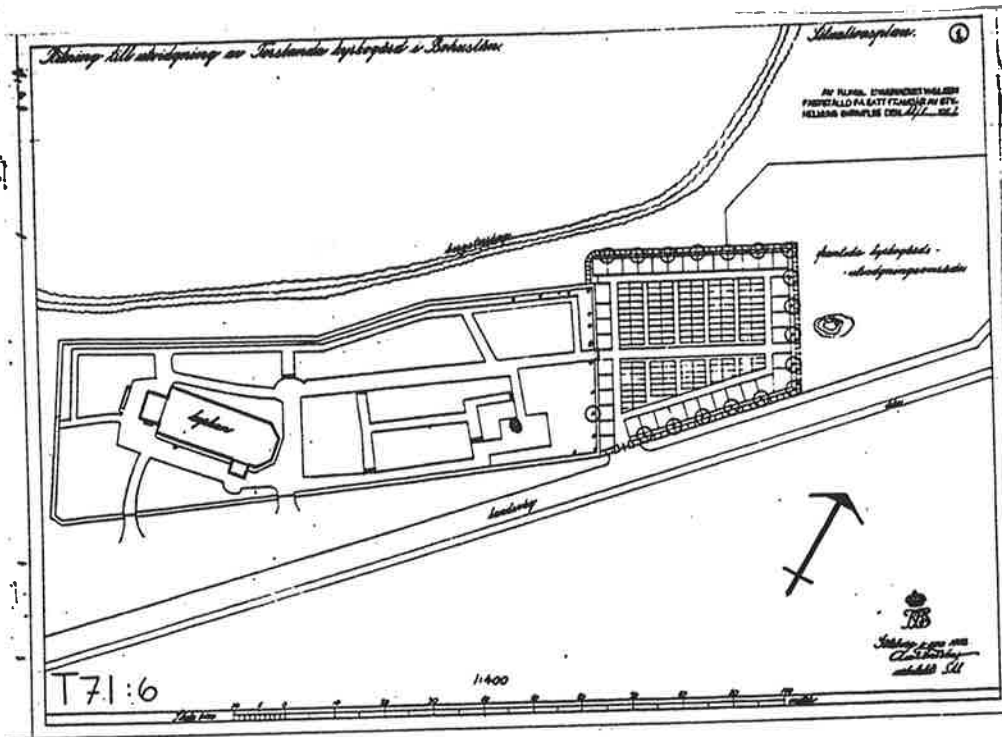
⁴⁶ Ibid

⁴⁷ Torslanda s.158

⁴⁸ Curman s 46

⁴⁹ ATA T 71/6, 7

⁵⁰ ATA T 71/6, 7

Ritning till utvidgning av Torslanda kyrkogård upprättad av Axel Forssén år 1942. (ATA)

1980-talet.⁵¹ Även denna utvidgning bär sin tids tydliga spår. Området har en assymetrisk utformning och omges av häckar istället för murar. Gravplatserna är planerade i bågar och utgörs av lika delar urngravar och kistgravar.

Vegetationshistoria

Det är svårt att med säkerhet beskriva hur kyrkogårdens vegetation har förändrats över tid eftersom förändringar av detta slag sällan behandlats i skriftliga källor.

Äldre fotografier kan dock ge värdefull information om tidigare vegetationsförhållanden. På 1800-talet lät man gräset växa sig högt. Därefter slogs gräset för att användas som foder till klockarens djur. Detta gav kyrkogårdarna ett utseende kraftigt avviker från dagens välklippta gräsmattor. Längs med murarna planterades 1835 huvudsakligen almar. Den enorma linden i kyrkogårdens östra del kan sannolikt antas vara Hisingens äldsta träd och kallas ofta den "tusenåriga linden".⁵²

Utmed det mellersta områdets norra, östra och södra sidor planterades 17 almar i samband med kyrkogårdsutvidgningen 1942. I torven som avsågs täcka murarna planterades plantor av arten *Sedum spurium*, d v s kaukasiskt fetblad.⁵³

I mitten på 1940-talet fälldes några äldre träd på kyrkogården i enlighet med ett 20 år gammalt fullmäktigebeslut. Två av träden var askar som tidigare flankerat entrégrinden. De ersattes av två lönnar. Kyrkorådets beslut att fälla träden var enhälligt och pastorn delade rådets uppfattning att: "*Träden icke voro någon tillgång för kyrkogårdens trevnad och utseende*".⁵⁴ De genomförda åtgärderna upprörde bl a dåvarande länsarkitekt Tor Engloo.⁵⁵

Klockstapeln

Nuvarande klockstapel uppfördes år 1821, men föregicks av två tidigare från år 1721 respektive 1740.⁵⁶ Ringklockan är gjuten och tillverkades av Adam Leyemyr 1656.⁵⁷ I klockan finns följande inskription:

"CONCORDIA RES PARVAE CRESCUNT DISCORDIA DELABUNTUR. ANNE 1656 MED FUNDEBAT ADAM LEHMEYER HER IVER KRABE TIL JORBERD REDER OC HOVS MAN PA BAHUS TORSLANDA KLAOKE H JACOB RASMUSEN NILS BRERSEN LARS NILSEN EREK ANDERS OLERDT OLE BJORSEN."

Därtill finns en del slarvigt inristade initialer.⁵⁸

⁵¹ ATA

⁵² Curman s 47

⁵³ ATA, handlingar

⁵⁴ ATA, handlingar

⁵⁵ Ibid

⁵⁶ Curman s 47

⁵⁷ ATA

⁵⁸

Kyrkogårdarna var förr betydligt mer vildvuxna, vilket bilderna på denna sida illustrerar. Årtal saknas. Bilden ovan visar Torslanda kyrka från öster. (GSM 11.757:F1) Nedan: Kyrkans södra fasad samt gravvårdar i anslutning till denna. (GSM 11.757:69)

Yrkesgrupper och välkända personer

I gravstenarna speglas tydligt Torslandas tidigare betydelse som jordbruksbygd. Detta är särskilt tydligt i Fält I där titlar som hemmansägare och lantbrukare dominerar. I samma fält finns också folkskollärare, prost respektive kyrkoherde. Kyrkans folk är begravda i närheten av kyrkan som traditionen bjuder. Salterididkaren är en av de ovanligare titlarna.

I Fält II finns ett flertal lantbrukare men även yrkesgrupper knutna till fiskerinäringen och närheten till havet. Detta avspeglas i titlar som hamnmästare, fyrmästare och fiskare.

Sedan 1940-talet är titlar på gravstenarna ej längre så vanligt förekommande. I kyrkogårdens yngre fält finns dock bl a ett par fiskare, en hemmansägare, en komminister och en musikdirektör.

Kyrkoherde Arvid Gren blev prost år 1793 och avled vid 80 års ålder 1799.⁵⁹ Han är begravd på Fält I under den ”tusenåriga linden”.

På kyrkogården finns flera större släkter begravda. Bland dessa kan nämnas familjen Wessberg vilka ägde frälsegården Bur som från 1780-talet fram till 1890 var socknens största gård.⁶⁰

Kyrkoherde Alfred Gullbring var verksam mellan åren 1892 och 1927. Han avled vid 82 års ålder år 1927 och var mycket omtyckt och uppskattad i trakten.⁶¹

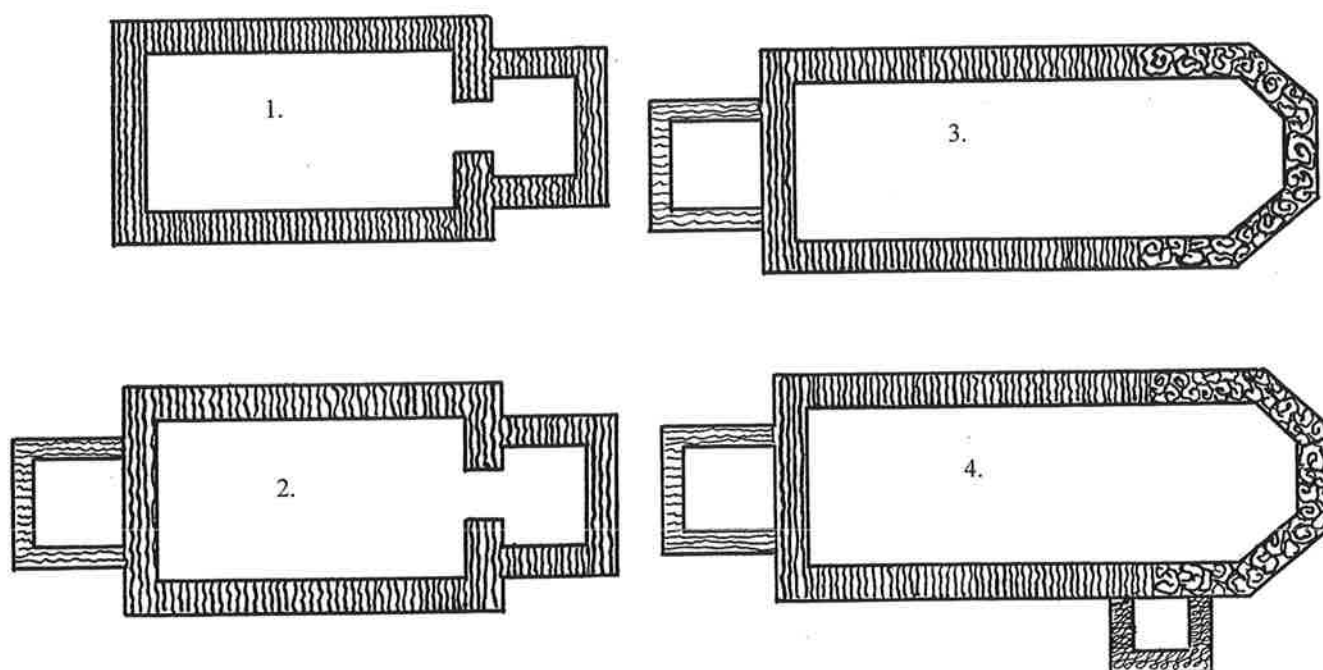
⁵⁹ Torslanda, s 172

⁶⁰ Informant 1

⁶¹ Informant 1

Torslanda kyrka med kyrkogårdsmur från söder år 1938 (GSM, neg saknas)

Plan över Torslanda kyrka och dess tillbyggnadsfaser. 1) ca 1200 2) 1766 3) 1780 4) 1806
(Hellström m fl.)

Beskrivning - Torslanda kyrkogård

Torslanda kyrkogård sträcker sig utmed den anrika Kongahällavägen norr om Torslanda torg. På en kulle väster om kyrkan står klocktornet omgivet av lövträd. Kyrkogården och klocktornet skiljs åt av Torslanda kyrkväg som leder upp till bårhuset, nordväst om kyrkan, och sedan följer kyrkogårdens norra mur vidare som cykelbana. Norr om kyrkogården höjer sig en lövträdsbevuxen kulle. Ingen bebyggelse förekommer i kyrkogårdens direkta närhet.

Torslanda kyrka ligger i Torslanda församling och kyrkogården tillhör Skötselområde Väst inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning. Kyrkogården omfattar ca 1,3 ha och hade 777 gravar vid årsskiftet 1996/97.

Omgärdning och entréer

Kyrkogårdens äldsta del har fyra ingångar, varav två finns i söder, en i väst samt en i norr. Ingångarna i söder och väster har en likartad utformning med grovhuggna grindstolpar i granit som höjer sig över muren. De kröns med järnklot som, liksom järngrindarna, är svartmålade. Entrégrindarna i söder är något sirligare utformade. Ingångarna har dubbelgrindar till skillnad från den i väster. Den norra ingången är endast en öppning i muren, bred nog för en bil. Övriga ingångar är endast öppningar i muren.

Kyrkogårdens omgärdning kan delas in i tre huvuddelar; den äldsta delen runt kyrkan i väster, den mellersta från 1940-talet samt den yngsta delen i öster. Den yngsta delen omges av ett trådnätsstaket som på sina ställen är delvis övervuxet av buskar som tex nypon och snöbär. Längst i öst avslutas kyrkogården i en mindre dunge.

Runt den mellersta delen av kyrkogården löper en kvaderhuggen granitmur. Den är ca en meter hög, ca en halv meter bred och fogad samt toppstruken med cement. Sträckningen i söder förefaller dock vara av äldre datum då stenarna i denna del har ett mer oregelbundet utseende. Den är moss- och gräsbevuxen och till konstruktionen en kallmurad skalmur. Denna är troligen den enda återstående delen av den medeltida omgärdningsmuren.

Muren som löper runt resten av den äldre delen är av senare datum, men troligen samtida med muren i den mellersta delen.

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Den ursprungliga kyrkogårdens form bygger på en rektangel med kortsidor i öst och väst med kyrkan placerad på västra halvan. Genom utvidgningar i olika etapper har kyrkogården vuxit åt öster och därmed antagit en långsmal form. Kyrkogården består idag av tre huvuddelar.

Kyrkan från nordost med Fält II i förgrunden. (GSM 18-97, 12)

Entré och kyrkogårdsmur i söder. (GSM 18-97, 4)

Kyrkan och kyrkogården förlades ursprungligen i anslutning till Kongahällavägen, som vid denna tid hade stor betydelse som kommunikationsled. Kyrkogårdens form fick anpassas efter den markyta som fanns att tillgå mellan berget som går i dagen norr om kyrkogården och Kongahällavägen. Därav den avlånga formen med huvuddelen av gravarna förlagda öster om kyrkan. Endast ett fåtal prominenta personer har gravsatts söder om kyrkan.

Den äldsta delen av kyrkogården avdelas i två fält av en central grusgång som löper genom hela kyrkogården i öst-västlig riktning. Det södra fältet benämns Fält I och det norra Fält II.

I de båda fälten närmast kyrkan återfinns kyrkogårdens äldsta gravanordning från 1700-talet men fälten består främst av gravar från 1800- och 1900-talen. Detta ger fälten ett heterogent utseende där höga obelisker från sent 1800-tal står sida vid sida med lägre och bredare gravstenar från 1900-talet. Ett antal järnstaket och gravramarna inom fälten bidrar till att ge fälten ett ålderdomligt utseende. De flesta gravarna är av kistgravsformat.

I anslutning till den äldsta delens avslutning i nordost ligger den mellersta delen från 1940-talet. Den består av fält som benämns Yttre respektive Inre fältet. Förutom den centrala gång som leder i öst-västlig riktning genom hela kyrkogården sträcker sig en gång mellan det Yttre och Inre fälten i en fyrkant. Denna del har till skillnad från den äldsta delen ett homogent utseende där de relativt unga gravanordningarna har en enhetlig utformning med låga gravstenar och tillhörande smala gravramar. Även här är dock de flesta gravplatserna av kistgravsformat.

Längst i nordost ligger kyrkogårdens yngsta del. Den utgörs av Fält I respektive Fält II. Denna del har på flera sätt en avvikande utformning i jämförelse med övriga delområden. Den yngsta delen har en assymetrisk planform. Den centrala gången som sträcker sig från kyrkan svänger av för att slutligen leda ut från kyrkogården i norr. Fälten består uteslutande av nya gravanordningar från 1980- och 90-talen. De är fristående och saknar gravramar. Raderna av gravanordningar, främst urngravar, har en svag böjning.

Utifrån beskrivningen ovan framgår att kyrkogårdens tre separata delområden har helt olika karaktär. Kyrkogårdens olika utvidgningsfaser är härigenom klart urskiljbara från varandra.

Torslanda kyrka - Exteriör

Kyrkan är placerad i öst-västlig riktning och består av ett långhus med trapetsformat kor i öster, vapenhus med samlingsrum i väster samt sakristia på den södra fasaden. Kyrkan saknar torn. Långhuset har nio fönsteröppningar varav tre på långhusets norra sida, fyra i söder samt två korfönster åt öster. Höger om sakristians dörr finns en sten inmurad i väggen med inskriptionen: "*G III RS 1780 AGPL*", krönt av en kunglig krona. Inskriptionen kan tolkas som "*Gustavus III Rex Sveciae 1780 Arvid Green Pastor Loci*".

Kyrkans fasad är vitkalkad med grov spritputs. Putsytan på vapenhuset och sakristian är slätare än den på långhuset. I de fall sockelstenar kan skönjas är dessa slätputsade. Vindskivor samt fönster- och dörromfattningar är målade i en duvgrå kulör. Sadeltaket är täckt med enkupigt tegel. Vapenhusets och sakristians gavelrösten har vitmålad stående locklistpanel.

Marknivån förefaller ha höjts avsevärt genom tiderna då kyrkans norra fasad och vapenhuset idag ligger anmärkningsvärt lågt. Detta har medfört att en nedsänkt gång grävts i anslutning till dörren i söder till vapenhuset. Stuprör och hängrännor är av koppar. På det norra takfallet finns ett kvadratisk takfönster och på det södra finns två fönster av samma typ.

Vapenhuset är placerat i väster. Det är något smalare och lägre än långhuset. I dess norra del som ansluter till långhuset är det utbyggt till samma bredd som denna. Dubbeldörren i söder har en modern utformning med kasettmönster i trä. Nedtill är den skodd. Portalen avslutas rakt uppåt av träpanel. Den nedsänkta ingången är belagd med svart, släthuggen sten. Gavelröset är klätt med locklistpanel i samma kulör som vindskivorna. Taktassarna är ornamenterade.

På långhusets södra sida längst i öster ligger sakristian. Den är inte högre än att nocken på sadeltaket får plats under långhusets takfall. Gaveln vänder sig åt söder. I sakristians västra mur finns ingången som är rakt avslutad uppåt med en enkel trädörr av modernt snitt. Gavelröset är brädfodrat.

Interiör

Golvet är belagt med grå kalkstensplattor. Vapenhuset och samlingsutrymmet har trätak som målats i blågrön kulör. Väggytorna är vitkalkade. Ingången till långhuset har grågröna dubbeldörrar med marmorerade fyllningar. Läktaren bärs upp av fjorton träklädda gjutjärnskolonner. 1957 insattes i kyrkans korfönster två glasmålningar av konstnären Fritiof Swensson.⁶² Fyra kraftiga takbjälkar löper tvärs över kyrkorummet. Bänkarna är slutna med marmorerade fyllningar på dörrarna. Altaret flankeras av två blågråmålade piedestaler. En träpanel i samma kulör löper utmed korväggen. Framför altaret finns altarringen från år 1900. Mot korets vägg finns altarskåpet föreställande Jesus och lärjungarna. En ekdörr med ornamenterade järnbeslag på korets södra sida leder till sakristian.

Klockstapeln

På en höjd väster om kyrkan står klockstapeln. Den är sexkantig och konformad och avslutas upptill med en fyrkantig överbyggnad med sadeltak. Fasaden är klädd med rödmålad locklistpanel. På överbyggnadens östra och västra sida finns dubbelluckor. På byggnadens västra sida finns en större dubbeldörr. De branta takfallen i öst och väst är täckta med enkupigt tegel.

⁶² Curman s.412

Vegetation

Kyrkogårdens äldsta del har en varierande växtlighet. Träden utmed muren i denna del är högväxta. De äldre trädarterna är ek, alm, ask, lönn, lind respektive kastanj. Ett fåtal buskar som t ex rhododendron förekommer också. Utmed den infart som bildas vid den norra öppningen har en rad cotoneaster planterats. En rad med faxus växer utmed långhusets norra fasad.

Den yngre delen har en krans av beskuren lind, dock ej mot den äldsta delen. I söder växer ett antal buskar med röda bär. Vid vattenposten i norr växer fyra tujor. Inom fältet i anslutning till gravanordningarna växer ett tiotal buxbomhäckar.

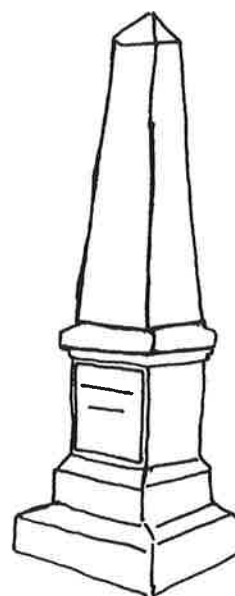
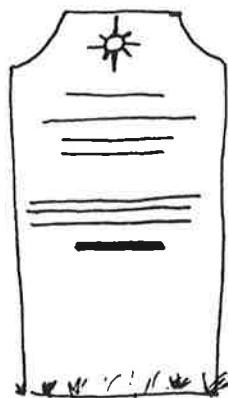
Kyrkogårdens yngre del är sparsamt planterad med två unga björkar samt en lönn. Runt fältet växer i anslutning till omgärningen nypon, snöbär, ask, lönn respektive alm. Den unga och lågväxta vegetationen ger området en öppen karaktär. I norr utmed omgärningen växer kastanj, lind, lönn och alm. Vid den södra ingången har lindar planterats. Inom fältet växer lind, lönn och fruktträd, sannolikt körsbär. Buskplanteringar fungerar som avdelare inom fälten.

Bårhuset

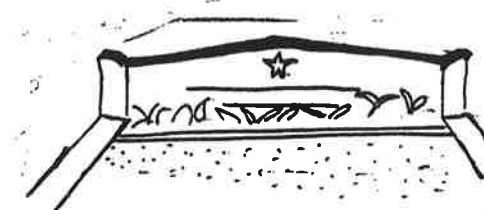
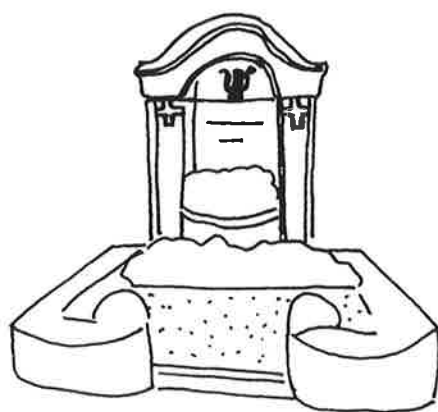
Norr om kyrkogården längst i väster ligger bårhuset. Det är en liten enplansbyggnad med sadeltak. Gaveln vänder sig mot kyrkogården och har därför en stor dubbelvikt dörr som upptill avslutas i en spets med samma vinkel som taknocken. Sadeltaket är täckt med enkupigt tegel. Byggnaden är spritputsad i en gräddvit kulör med slätstrukna fönster- och dörrumfattningar. Vindskivor, dörrar, fönsterbågar samt stuprör är brunmålade. Trädörren på den södra gaveln är fiskbensmönstrad och nedtill kopparklädd. På den västra långsidan finns två enlufts-fönster som har frostat glas och är spröjsade i sex rutor. Längre åt norr leder en dubbeldörr till materialboden och längst i norr finns en enkeldörr till personalutrymmen samt toalett. Trädörrarna är brunmålade och är skodda nedtill. På den östra fasaden finns två tvålufts-fönster som ger ljus åt personalutrymmet respektive materialboden. Vardera luften är spröjsad i fyra rutor. Ett elskåp har placerats mellan fönstren.

Gravvårdstyper

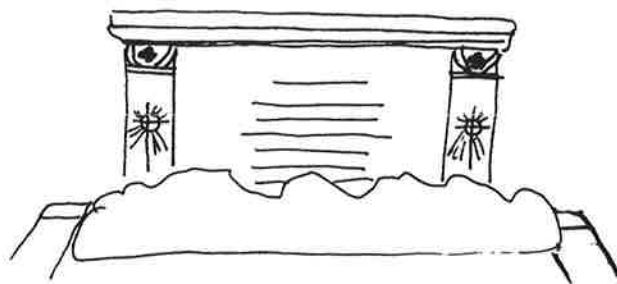
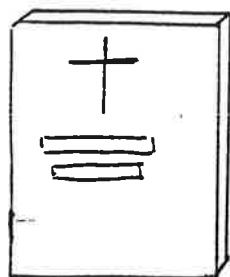
I Fält I på den gamla delen av kyrkogården återfinns de mest påkostade gravstenarna, samt den äldsta gravanordningen och den tusenåriga linden. Området präglas av kontinuitet. Närheten till kyrkan bidrar till upplevelsen av fältets kulturhistoriska värde. Den äldsta gravvården är från 1700-talet. Området domineras av gravstenar med granitamar från decennierna kring sekelskiftet 1900. Granitsten är det vanligaste förekommande stenmaterialet i området. I området finns också någon enstaka gravvård i

Gravvårdar från 1800-talet. Till vänster en kalksten från 1830-talet (Fält I, Ö1). De två övriga gravvårdarna är från 1870- 80-talen. De finns på Fält I med nyckelnummer 8 respektive 34.

Gravvårdarna från tidigt 1900-tal är av både monumental och enkel karaktär. De finns på Fält I med nyckelnummer 3, 67 respektive 7.

Karaktäristiskt för gravvårdarna vid tiden kring 1940 är de släta stenramarna och låga gravstenar, vanligen i granitsten. Gravvårdarna ovan finns i Fält I och II med nyckelnummer 78 respektive 32.

kalksten respektive marmor. Två gravar i denna del omges av järnstaket. Gravarna vänder sig företrädesvis mot öst och väst.

På Fält II i den äldre delen har nästan samtliga gravar stenramar. Utmed den norra muren finns ett fåtal museivårdar, dvs sådana gravstenar som flyttats från sin ursprungliga plats. Den äldsta gravvården är från 1877. Övriga gravvårdar har tillkommit vid tiden kring sekelskiftet 1900 och granitstenar i olika färgställningar dominerar. Inom fältet finns även en gravvård i marmorsten. Området speglar en kontinuerlig utveckling.

Den mellersta delens Inre fält ger ett mycket homogent intryck då kistgravarna genomgående har samma höjd och kulör i blankpolerad röd alternativt grå granitsten. Gravarna ligger i rader och vänder sig mot öst respektive väst. Gravramarna har en enkel utformning och gravytorna är företrädesvis täckta med flis eller sand.

Den mellersta delens Yttre fält har en homogen karaktär beträffande kistgravarnas höjd. Gravanordningarna från 1940-talet fram till idag är låga och breda med ram- eller buxbomhäckar. Gravstenarna i röd alternativt grå granit är polerade.

Kyrkogårdens yngsta del uppvisar en mycket homogen gravvårdsmiljö med granitstenar i varierande färger placerade i bågförmåningar. Bågarna inrymmer urngravar respektive kistgravar. I Fält 2 är gravarna placerade i raka rader eller bågar. Gravvårdarna är utförda i granit i varierande färger. I området finns en trävård. De homogent utformade gravvårdarna är från sent 1980-tal fram till idag.

Sammanfattande karakteristik

Kyrkogårdens olika delar har varierande karaktär med tydliga årsringar. Närmast kyrkan på den äldsta delen är gravanordningarna från främst 1800-talets senare hälft och från tidigt 1900-tal. Gravarna är förhållandevis stora och har stenramar. De största gravanordningarna ligger i anslutning till den tusenåriga linden. Ett fåtal järnstaket samt buxbomhäckar förekommer. På den mellersta delen, som tillkommit kring år 1950, är gravanordningarna lägre och bredare med enkelt utformade ramar. Buxbomhäckar i denna del är inte ovanliga. Kyrkogårdens sista utbyggnadsfas har gravvårdar i urngravsformat med stående respektive liggande naturstenar.

Den vällagda kyrkogårdsmuren med sin planterade trädrad kontrasterar mot odlingslandskapets oregelbundna gårdsgård och öppna odlingsytor. Bakom trädraden syns klockstapeln och en väderkvarn skymtar i bakgrunden. Äldre bild utan årtal. (GSM D.51.661)

Historik - Björlanda kyrkogård

Björlanda by

Vid Göta älvs mynning möttes de tre nordiska rikena och älvmynningsen var mycket viktig för Sverige eftersom den erbjöd kontakt med västerhavet. Därför utspelades här strider under flera århundraden. Hisingen var delat mellan Norge och Sverige vilket naturligtvis påverkade livet för Hisingborna. När härarna drog förbi plundrades fiendebyarna och landsmännen skulle leverera livsmedel och foder och byggnads material till de båda fästningarna Bohus och Älvsborg.⁶³

När Bohuslän blev svenskt i och med freden i Roskilde 1658 blev också Björlandas invånare svenskar.⁶⁴

Att kyrkan alltid har legat på byns mark tyder på att Björlanda by var den mäktigaste i socknen under den tid då bygden blev kristen. Namnet har socknen fått efter kyrkbyn.⁶⁵

Byarna i Björlanda var mycket små. Det bevarade kartmaterialet från 1600-talet gällande Björlanda visar frälsehemmanen Kallhed, Nolvik, Låssby, Steneby och Lunnegården.⁶⁶

Husbehovsfiske förekom vid sidan av jordbruket på de gårdar som låg nära havet. Längre inåt land har dessutom funnits fiskedammar. På 1700-talet inleddes sillperioden vilket medförde en omfattande inflyttning till kustområdet. I Björlanda socken fanns år 1764 två sillsalterier vid Kippsholmen. Sillperioden avtog dock i slutet på 1700-talet och början på 1800-talet.⁶⁷

1863 utgjorde socknen kyrklig och borgerlig primärkommun. 90 år senare sammanslogs Torslanda och Björlanda till storkommunen Torslanda.⁶⁸ Torslanda kommun uppgick år 1967 i Göteborgs kommun.

Björlanda församling⁶⁹

I den till vår tid bevarade litteraturen omtalas Björlanda församling tidigast den 13 maj 1381 och då med uttrycket *"j Biorlands sokn"*. I Eysteins Jordebog nämns år 1388 de gårdar som hörde till sogneprästens underhåll; ett prästbol i Torp och 18 andra egendomar samt två åkrar i Grimsrud och en halv åker i Björlanda. Kyrkans mark sägs i ett rättsprotokoll från 1692 vara *"på 2 skatte- och ett kronohemman, Björlanda"*

⁶³ Torslanda s. 82 f

⁶⁴ Torslanda s. 75

⁶⁵ Björlanda s. 55

⁶⁶ Björlanda s. 114

⁶⁷ Björlanda s. 153

⁶⁸ Torslanda s. 76

⁶⁹ Materialet är om inget annat anges, hämtat från Curman: Kyrkor i Västra Hisingens härad.

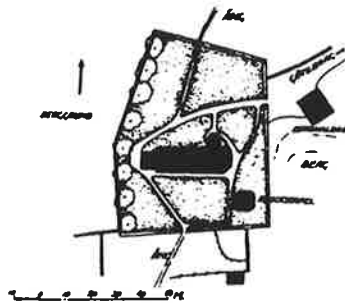

Fig. 18. Situationsplan. Uppmätt av S. Boëthius 1941. Skala 1:3000.
Lageplan. Plan of situation.

Fig. 20. Tvärsnitt mot v. Uppmätt av S. Boëthius 1941. Skala 1:300.
Querschnitt gegen W. Cross section towards the W.

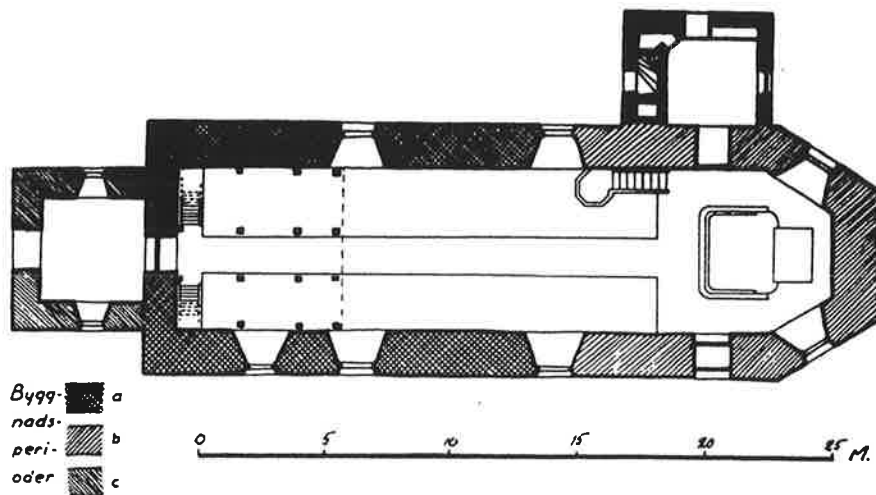

Fig. 21. Plan. Efter äldre original i A. T. A., kompletterat av S. Boëthius 1941.
Skala 1:300.
Grundriss. Plan.

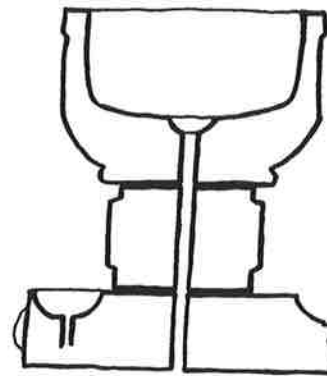

Fig. 19. Dopfunt i genomsnitt. Uppmätt av I. Cruickshank och W. Karlberg 1931.
Skala 1:20.

Schnitt des Taufsteines. Section of the baptismal font.

Situationsplan och planskiss över Björlanda kyrka. (Sveriges kyrkor s. 25)

benämnt, samt på ett frälsehemman Högen och ett Göteborgs gymnasiehemman Storegårdens samfalta utmark belägen”.

Socknen synes ha varit ett självständigt pastorat under hela medeltiden. Efter reformationen däremot framträder till en början hela häradet som ett enda pastorat, och detta bär i äldre handlingar namnet Björlanda eller Hisings prästgäll. Detta gäll omfattade desutom Säve, Backa, Torslanda och Öckerö. År 1597 bildade Torslanda tillsammans med Öckerö ett eget gäll. Moderkyrkan för de övriga socknarna var emellertid alltså *”Biornlands kircke som er hoffuit kirche paa Hising”*. Torslanda och Öckerö bröt på nytt under 1600-talets slut. Men även efter den sista utbrytningen var Björlanda modersocken i samma pastorat som under 1600-talets slut fick namn efter Säve där sockenprästen bodde.

År 1967 genomfördes en större kommunsammanslagning då flera gamla församlingar, däribland Björlanda, kom att ingå i Göteborgs kyrkliga samfällighet.⁷⁰

Björlanda kyrka

Björlanda kyrka ligger på en av områdets högsta punkter, ca en kilometer från havet. Kyrkan kan ha placerats där av försvarsskäl då bygden under lång tid har varit ett oroligt område. Ursprungligen ledde tre vägar upp till kyrkan från norr, söder och öster. Detta markeras tydligt genom de tre stigportarna i den äldre kyrkogårdsmuren.

Året då Björlanda kyrka invigdes är okänt. Däremot vet man enligt en anteckning i biskop Eysteins jordebok från 1300-talet att invigningsdatumet var den 15 juli. I jordeboken finns en överskrift till det som nämnes som Björlanda kyrkogods, orden: *”Sancte Marie Dedicaclo ibidem in divisione papostolorum”*. Texten betyder att kyrkan invigdes den 15 juli åt heliga Maria som dess skyddshelgon. Datumet står för apostlarnas delning, alltså då apostlarna spred sin predikan över världen. På Hisingen är Björlanda den enda *”Vårfrukyrkan”*.⁷¹

Kyrkans äldsta delar uppskattas härstamma från 1100- eller 1200-talet. Byggnaden har genomgått ett flertal renoveringar och ombyggnader. Långhusets äldsta partier har en ojämn och buktande yta som på mätbara ställen uppgår till en bredd av 1,26 meter. Under medeltiden var kyrkan rektangulär med ett mindre kor med rak avslutning. Dopfunten i täljsten är huggen i tre block- cuppa, skaft och fot. Kyrkan kan ha byggts i samband med att piscinan huggits. Detta skulle alltså ha skett omkring år 1250. Dopfunten är tillverkad av arkitekten, byggmästaren och stensculptören Thorkillus. Kanske var han dessutom kyrkans byggmästare och arkitekt.⁷² På 1550-talet byggdes ett nytt fyrkantigt kor.

Vid en omfattande renovering mellan åren 1624 och 1625 togs två fönster upp. År 1691 målades ett då nybyggt tunnvalvt trätak av mästare Johan Hanner. Dessa målningar ersattes på 1740-talet av nya, föreställande skapelseberättelsen i okronologisk ordning.

⁷⁰ K-nytt nr. 4 1995

⁷¹ ATA, artikel

⁷² Curman s. 40

Stigporten i öster utgör huvudentrén. (GSM 1-98, 14)

Bilden illustrerar den äldre kyrkogårdsmuren med stigportar i öster och norr. (GSM 2-98, 5)

Kyrkoherde Gregorius Stobaeus framförde kritik mot skapelsedagarnas ordning. Efter ett meningsutbyte, angående rätta programmet för skapelsens framställning, avkunnades kuratorens dom år 1758 till Holms fördel.⁷³ Målningen förstördes 1871 då den övertäcktes med väv och vit målarfärg. Fragment av Holms målning hittades vid en restaurering 1936. Den färgskala som då återfanns har legat till grund för de kulörer som användes vid den senaste takmålningen utförd 1954.

År 1734 vidgades och förlängdes kyrkan av murarmästare Anders Pihl. I samband med detta revs triumfbågmuren. Kyrkan fick härigenom sitt nuvarande utseende med långhus och kor i ett.⁷⁴ Ett vapenhus i väster byggdes under 1700-talets slut alternativt 1800-talets början. Den ursprungliga kyrkan hade inga fönster, endast en glugg i den västra muren. De två nordfönstren upphöggs först 1736 av Anders Pihl som samma år även gjorde dörröppningarna i kormuren. Antagligen hade fönstren i den södra långhusmuren blivit utvidgade redan 1722 av murmästaren Anders Mellenberg i Göteborg.⁷⁵

Efter ett restaureringsförslag av arkitekt Axel Lindgren restaurerades kyrkan år 1914. Sigurd Curman ledde arbetet. En sakristia och ett nytt vapenhus förändrade väsentligt kyrkans tidigare utseende. Vapenhuset hade tidigare varit av trä.⁷⁶ Samtidigt försågs kyrkan med ett varmluftssystem och ett värmeaggregat placerades i källaren under sakristian.

Kyrkan målades om och nya bänkar installerades. Många äldre träföremål målades över i vitt och guld. Omdömet om 1914 års restaurering var att byggmästaren hade gjort ett gott arbete. Målaren/konservatorn fick emotta mycket kritik då han avkrävt bönderna ett högt arvode för ommålning av kyrkan. Axel Lindegren inspekterade Björlanda kyrka efter restaurering på uppdrag av överintendentsämbetet. I sitt utlåtande kritiserade han specialistens arbete och ansåg att denne utfört en klumpig och smaklös ommålning av epitafium och predikstol.⁷⁷

Beslut om nytt orgelverk fattades 1923 vid kyrkostämman och godkändes 1924. Orgelbyggnadsfirman MJ & H Lindegren i Göteborg anlätades.⁷⁸

1936 års restaurering utfördes av konservator Sven Gustafsson under överinseende av arkitekt Axel Forssén. Konserveringen omfattade altartavla, predikstol, läktarbarriär, basunängel, epitafium, votivskepp samt kalkmålningar. Korväggens och norra långväggens kalkmålningar framtogs och konserverades. Kyrkans välvda tak befriades från den påklustrade väven som delvis slagit sig och inte gick att fästa på nytt. Takyterna kläddes med halvhård masonit i stora skivor.

⁷³ Curman s. 30

⁷⁴ Björlanda s. 173

⁷⁵ Curman s. 28

⁷⁶ Björlanda s. 175

⁷⁷ ATA, artikel

⁷⁸ ATA

1953 godkände Riksantikvarieämbetet ett förslag till takmålning som framlagts av konstnären Kristian Lundstedt. Den ursprungliga röda färgsättningen i taket använde Lundstedt som grund i sitt måleri. Enligt församlingens ansökan var taket innan *"en mörk och dyster anblick"*.⁷⁹ Han fick mycket kritik för att han målat bl a en stridsvagn, men församlingen godkände detta.⁸⁰

1987 ansökte kyrkorådet om en ombyggnad av vapenhuset samt anläggning av väg upp till kyrkan.

1989-90 års restaurering utfördes av konservator Karl Gutjahr. Predikstolens färger från 1740-talet framtogs och altaret, läktarbarriären, basunängeln och votivskeppet rengjordes och konserverades. Samma år revs vapenhuset och man byggde ett nytt. Det tidigare vapenhusets väggar var ca 1,3 meter tjocka och stal mycket plats. Det nya vapenhuset byggdes med tunnare isolerade väggar. Man erhöll på så sätt en 1 meter bredare golvyta i vardera riktningen. Ytermåtten förblev dock desamma.⁸¹

Spår av äldre gravar finns ej inom kyrkan med undantag av en utanför altarringen liggande sten, som betäcker år 1814 avlidne Hovrättsrådet Z Stjerncreutz grav.⁸²

Klockstapeln

Klockstapeln reparerades år 1626⁸³. År 1786 uppfördes en ny klockstapel som reparerades år 1850, 1855, 1869 respektive 1878. Slutligen blev klockstapeln till större delen ombyggd år 1890.⁸⁴ Vindflöjeln i stapelns topp anger året 1820.

Klockstapeln rymmer två klockor. Inskriptioner i respektive klocka anger tillverkningsår. Den mindre klockan är gjuten i Jönköping år 1786 av Jonas Magnus Fries. Klockan har inskriptionen: *"Du som min röst får höra, Lät den ditt hierta röra Jag kallar med mitt liud, Diog up att tiena Gud At bödens rökwek tända, Åt himlen suckar sända At dödens wigt beakta, Och ewig sällhet ackta"*.⁸⁵ Den andra klockan är tillverkad år 1592, men omgjuten 1808 av klockaren Anders Öfverström i Göteborg.⁸⁶ Klockan har inskriptionen: *"Denna malm som vida höres, Bjuder andakt emd sitt lind. Då din själ och hjärta röres, Var beredd åkalla Gud Han som från sin nådes boning, Gläder var en trogen själ Ty Guds son i försoning, Oss bereder evigt väl"*.⁸⁷

⁷⁹ ATA

⁸⁰ Pluntke m fl.

⁸¹ ATA

⁸² ATA

⁸³ Björlanda s. 171

⁸⁴ Curman s. 25

⁸⁵ ATA

⁸⁶ Pluntke m fl. s 3

⁸⁷ ATA

Björlanda kyrkogård

Kyrkogården nämns redan i ett medeltida diplom den 30 mars år 1382 angående ett jordköp, vilket ägde rum "*a Biorlanda kirkiu garde*". Stigportarna uppfördes av "*muremästaren konstförfarna mäster Anders Pihl*" i Göteborg enligt kontrakt. Han anlätades för att "*Upmura af gråsten, demsamma hwälfa och pannor påläggia samt behörigen kalkslå och rappa emot en summa af tiugu dahler smt för hwarje port*". Järngrindarna tillkom 1856.⁸⁸ En större utvidgning av kyrkogården företogs 1913-14.

I en artikel från 1927, skriven av fil dr Sölve Gardell, beskrivs Björlanda kyrkogård enligt följande:

"I stort sett är gravarna på kyrkogården väl underhållna. Vårdarna är ej av någon högre ålder och ej heller av utsökt smak.... "andetomma stenhuggeriprodukter har tyvärr hittat vägen till förut grönskande kullar, särskilt på södra sidan av kyrkan och delvis förvandlat dem till högar av kallt prunkande granitgods". Vidare beskrivs kyrkogårdens norra del: "Här finner man också den allvarsamma ro, som icke störes av hopade stenmassor och all slags granitstår".⁸⁹

År 1941 lämnades ett förslag signerat Axel Forssén angående utvidgning av kyrkogården. Det godkännes av kyrkorådet samt av Kungliga Byggnadsstyrelsen samma år (Ragnar Hjort), som dock hävdar att gravdjupet ej får understiga 2 meter och att dräneringssystemets avlopp ordnas på hygieniskt sätt. Byggnadsstyrelsen ber dock vid upprepade tillfällen att få bevis på markens ägre. Enligt provincialläkaren Johan Rohlin var utvidgningen planerad för 294 gravplatser och skulle då räcka i 23 år eftersom det begravdes ca 13 personer per år.⁹⁰ I samband med kyrkogårdens utvidgning 1941 föreslogs häckgravarna förses med häckar av liguster eller hagtorn. Vidare skulle 26 stycken almar planteras utmed områdets västra, norra och östra sidor.⁹¹

Länsstyrelsen godkände 1990 ett utvidgningsförslag av kyrkogården under förutsättning att det gamla båtsmanstorpets kunde stå kvar. Vidare uttrycktes önskemål om att den nya delen skulle omgärdas av stenmur.⁹² Båtsmanstorpets är 1998 åter rivningshotat eftersom kyrkogårdsförvaltningen planerar att lägga om vägsträckningen norr om kyrkogården.

Yrkesgrupper

Gravstenarna på Björlanda kyrkogård speglar betydelsen av jordbruksnäringen i trakten vid tiden kring sekelskiftet. Yrkestitlarna i kvarter 1 samt museigravarna anger

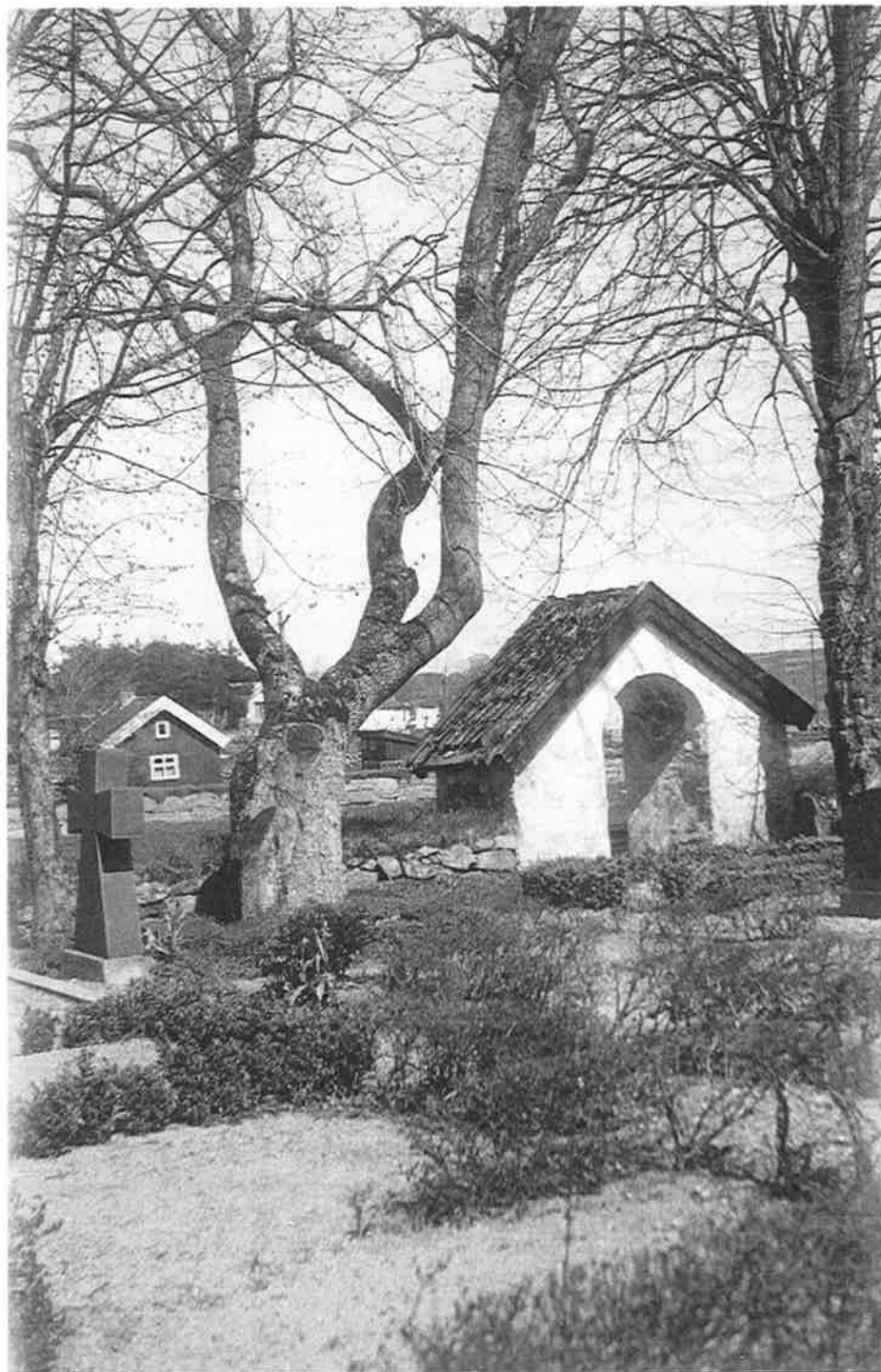
⁸⁸ Curman s. 24

⁸⁹ ATA

⁹⁰ ATA

⁹¹ ATA, handlingar

⁹² ATA, handlingar

Den norra stigporten med fält 5 i förgrunden. Ytan norr om stigporten och den äldre kyrkogårdsmuren togs i anspråk i samband med kyrkogårdsutvidgningen på 1940-talet. I bakgrunden syns båtsmanstorp med tillhörande bod. (Bilderna är från 1952. GSM D.31.974)

uteslutande hemmansägare respektive lantbrukare. Bland museigravarna (övriga gravar) finns därtill hemmanssonen och hemmansåboen.⁹³

Jordbrukande yrkesgrupper dominerar även i kvarteren 2-6. Här finns dock andra yrkesgrupper, som t ex häradsdomare, trotjänarinna och lärarinna representerade. I kvarter 6 finns en kopparslagare, tulltjänsteman, orgelnist samt smedmästare begravda. I kyrkogårdens nyare del finns endast ett fåtal titlar angivna; agronom, sjökaptän, köpman, trädgårdsmästare, folkskollärare respektive hemmansägare.

⁹³ Den äldre stavningsformen finns på gravvården.

Beskrivning - Björlanda kyrkogård

På en höjd mellan Kongahällavägen och havet ligger Björlanda kyrkogård inbäddad i grönska. I kyrkogårdens närhet ligger ett fåtal enfamiljshus. Vägen som leder upp till kyrkogården avslutas i en parkeringsplats öster om kyrkan. Söder om denna finns en hästhage. Norr om kyrkan utanför kyrkogårdens yngsta del ligger ett gammalt båtsmanstorp. Ytterligare en väg sträcker sig norr om torpet och avslutas i väster av en parkeringsplats. Bakom parkeringsplatsen och söder om kyrkogården breder en dunge av lövskog ut sig. Trots närheten till den trafikerade Kongahällavägen är kyrkogården en fridfull plats.

Björlanda kyrka med kyrkogård ligger i Björlanda församling på Hisingen och kyrkogården tillhör skötselområde väst inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning. Kyrkogården omfattar ca 0,9 ha och hade 482 gravar vid årsskiftet 1996/97.

Omgärdning och entréer

Kyrkogården omges i sin helhet av en kallmur. Denna är utvidgad etappvis troligen i samband med kyrkogårdens olika utvidgningsfaser. På grund av den kuperade marken varierar murens höjd runt kyrkogården. Murens äldsta partier är de som ligger i nära anslutning till kyrkan och omger därmed den äldsta delen av kyrkogården. Naturstensmuren är i god kondition, men kraftigt bevuxen med lavar och mossor.

Stigportar leder in till kyrkogården i väst, norr och öst där den östra stigporten utgör huvudingång. Denna port är den bredaste och stängs med dubbelgrindar av svartmålat gjutjärn. Den södra porten är smalare och öppningen är till hälften igenmurad upp till brösthöjd. Detta ger en trång ingång som stängs med en gjutjärnsgrind. Den norra porten är den minsta och saknar grind. Portarna är alla vitputsade med röda vindskivor och taken är täckta med enkupigt tegel.

I väster har muren tagits upp för en asfalterad väg som leder fram till kyrkans vapenhus. På så vis möjliggörs biltransport ända fram till kyrkans ingång. Öppningen i muren flankeras av två kraftigt gjutna cementpelare som fungerar som grindstolpar. På den södra stolpen sitter gångjärn som vittnar om att en grind funnits tidigare. Murpartiet i anslutning till öppningen är mindre bevuxet och har troligen lagts om i samband med att grindstolparna gjöts.

Den del av kyrkogården som anlades på 1940-talet omgärdas även den av en kallmur, men denna består av kvaderhuggna block. Muren kröns av ett anlagt lager mossor och gräs. I den östra muren finns en ingång från parkeringsplatsen. Dess grindstolpar av granit är kraftiga och kröns av ca 40 cm höga granitkors på sockel. Den norra ingången har ett helt annat uttryck med endast två tunna, motstående granitskivor. En svartmålad smidesjärngrind sitter mellan skivorna. Två låga trappsteg i öppningen skiljer denna del från den yngsta delen längst i norr.

Den yngsta delen omgärdas av en 2,5 m hög häck som växer i en båge från väst till öst. Öppningar i häcken finns i väst, norr och öst.

I fältet söder om kyrkan ligger gravvårdarna så tätt att gravramarna delas med intilliggande anordning.
(GSM 1-98, 33)

Museigravarna har placerats utmed muren invid klockstapeln i kyrkogårdens sydöstra hörn.
(GSM 1-98, 26)

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Kyrkogårdens form är en produkt av en succesiv utvidgning åt norr. Söder om kyrkan ligger den äldsta delen av kyrkogården med kvarter 1 och 2. Närmast kyrkan i norr ligger kvarteren 3 och 4. Kyrkan samt kyrkogårdens södra del ligger högre än kyrkogården i övrigt. Gångarna i kyrkogårdens äldsta del är asfalterade med undantag av området närmast sakristian, koret och utmed kyrkans södra vägg. Gången är belagd med grå-svart flis. Gångarna löper runt kyrkan och mot den norra stigporten.

Gravanordningarna på denna del av kyrkogården är av varierande utformning och visar prov på en kontinuerlig användning av kvarteren. Kistgravar med gravramar från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal dominerar, men även senare anlagda gravar förekommer. Inom fältet finns ett antal järnstaket och marmorgravar, vilket bidrar till miljöns ålderdomliga utseendet. Denna del av kyrkogården har en hög nyttjandegrad vilket fått till följd att de tätt liggande gravanordningarna delar stenramarnas sidostycken med angränsande gravanordning. Vegetation förekommer inte inom fälten utan endast sparsamt i kvarterens utkanter.

Utmed muren i det sydöstra hörnet av kyrkogården, bakom klockstapeln, står ett antal museivårdar, som flyttats från sin ursprungliga plats. De benämns vidare i rapporten som museivårdar. Vissa av gravstenarna är av stort intresse och kan vara så gamla som från 1500-talet.

Norr om kyrkan på den del som utvidgades på 1910-talet ligger kvarter 5 och 6. Denna del har ett mer homogent utseende i förhållande till den äldsta delen. De flesta gravanordningarna har gravramar och är av kistgravsformat. Enstaka högre gravanordningar samt buxbomhäckar och en sedumkulle finns dessutom på fälten.

På den mellersta delen av kyrkogården, tillkommen på 1940-talet, ligger fält 1 och 2. De båda fälten har en homogen utformning, karakteristiskt för tiden. Kistgravarna har gravramar. En gång förbinder den södra stigporten med grinden i norr. De asfalterade gångarna avdelar fält 1 och 2 och därmed särskiljs kistgravar från urngravar och kvarter.

Den yngsta delen av kyrkogården, utvidgad så sent som på 1990-talet, är ännu glest utnyttjad. Den inrymmer främst urngravar. Gångarna i den yngsta delen är sandade och löper utmed fältens utsidor med tvärgående gångar på tre ställen.

Kyrkogårdens omgärningsmur illustrerar utvigningsfaserna. Murarna har en vackert böljande form till följd av markens starka kupering. Den äldsta muren omsluter kyrkan i alla väderstreck. Stigportar finns i öst, söder och norr. De är vitputsade med röda vindskivor och enkupigt tegel. Den östra porten är förhållandevis bred med dubbelgrindar i svartmålat gjutjärn. Den södra stigporten är smalare och till hälften igenmurad upp till brösthöjd vilket ger en smalare ingång med endast en gjutjärnsgrind. Den norra stigporten är mindre och saknar grind. Kyrkan, liksom kyrkogårdens södra del, ligger högre än kyrkogården i övrigt. Den bredare öppningen i väster flankeras av två cementgrindstolpar.

Muren som ansluter till kyrkogårdens yngre del är, liksom den äldre, kallmurad men skiljer sig genom större block. Den östra ingången till denna del av kyrkogården är bred

och flankeras av mycket kraftiga stolpar i grå granit. Ovanpå dessa vilar socklar med två kors i röd granit. Den norra ingången har två tunna granitskivor. Ett par trappsteg leder till den senaste utvidgningen. Denna del omgärdas av en två och en halv meter hög häck. Öppningar i häcken finns i väst, norr respektive öst.

Gångarna i den yngsta delen är sandade och löper utmed fältets utsidor med tvärgående gångar på tre ställen. På den yngre delen följer de asfalterade gångarna runt det andra kvarteret. En gång förbinder den södra stigporten med grinden i norr. Gångsystemet avdelar kistgravar från urngravar och kvarter 1 från 2

Gångarna i kyrkogårdens äldsta del är asfalterade med undantag från området närmast sakristian, koret och utmed kyrkans södra vägg. Gången har är belagd med grå-svart flis. Gångarna löper runt kyrkan och mot den norra stigporten.

Björlanda kyrka - Exteriör

Den vitputsade kyrkobyggnaden är orienterad i öst-västlig riktning och består av ett enskeppigt långhus, sakristia och vapenhus. Endast sakristian har en synlig grund. På byggnaden i övrigt ansluter putsen direkt till markytan.

Långhuset är ovanligt högt efter en förhöjning 1734. Fasaden är spritputsad. De medeltida väggarna är skeva och buktande och skiljer sig härmed från de yngre. Långhuset har sju rundbågefönster varav två finns på norrsidan, tre åt söder samt två i det tresidiga koret. Taket är täckt med enkupigt tegel. Vindskivorna är rödmålade. Taksprångets undersida är målat i en ljusgrå kulör.

Sakristians fasad är spritputsad och har en sockel av grå natursten med synliga cementfogar. Sakristian har två trädörrar, en från norr och en som leder till källaren och dess numer ej aktiva värmeaggregat. Till den förstnämnda dörren leder en trappa i natursten med svartmålade smidesräcken. Ett rundbågefönster finns på sakristians östra vägg. På vardera sidan av trappan finns två små spröjsade fönster med rektangulär form. Sakristian är spritputsad.

Vapenhuset har spitputsade väggar. Ett rundbågefönster finns mitt på väggen. De rödmålade vindskivorna är av plåt. Den västra fasaden har två fönster placerade ovan varandra. Det nedre är rektangulärt och det övre är rundbågigt.

Interiör

Kyrkan har invändigt formen av en avlång salsbyggnad med tresidig avslutning i öster. Medelst rundbågiga dörrar förbinds utrymmet med vapenhuset och sakristian. Via kyrkans huvudingång i norr når man vapenhuset som utöver förhallen även inrymmer kapprum, toalett och ett arbetsrum för prästen. Golvet i vapenhuset utgörs av blankslipade rödbruna kalkstensplattor. Golvytan i mittgång och kor har golvplattor, sannolikt av granit. Murväggarna är täckta med kvastad puts. En blekgrön kulör återkommer på flera snickerier som trappräcke, bänkar, dörrar och innertak. I kordelens

mitt finns en från golvet svagt upphöjd gravsten med inskription i relief, vilken är Hovrättsrådet Stjerncreutz grav. Vid bänkkvarteren är den nedre knappa metern av väggen grönmålad. Muralmålari från 1200-talet finns på den norra väggen. Målningslämningarna illustrerar tre cirkelmedaljonger. Större och mindre rester av färg visar att hela väggen har varit dekorerad med ringar föreställande bibliska motiv. Södra väggen visar inga spår av tidigare bemålning.

Takmålningen från 1954 är utförd av Kristian Lundstedt och är en allegorisk framställning av frälsningshistorien.

Läktaren från 1700-talet bärs upp av tolv grönmålade träpelare. Orgeln är från 1976. Läktarräckets front pryds av tretton spegelfält med målningar föreställande Jesus och de tolv lärjungarna. Målningarna är utförda av Laurentius Holm år 1746.

Långhusets 31 bänkar är ljus gröna med mörkgröna listpartier och marmorade fält mot mittgången. Av kyrkans inventarier bör dopfunten från 1250-talet särskilt omnämnas. Den är utförd av Thorkillus. Dopfunten i grå natursten är huggen i tre block - cuppa, skaft respektive fot. Enligt en latinsk inskription framgår att altartavlan skänkts 1687. Predikstolen, placerad i kyrkans norra främre del, inköptes 1669. Från 1600-talet härstammar ytterligare några av kyrkans inventarier som en fattigstock av ek och fur från 1636 samt ett epitafium till minne av häradsdomare Erik Andersson Hovgård (enligt inskriptionen död år 1671). Övriga för kyrkan karakteristiska inventarier är en basunängel från 1752 och ett votivskepp från 1841.⁹⁴

Klockstapeln

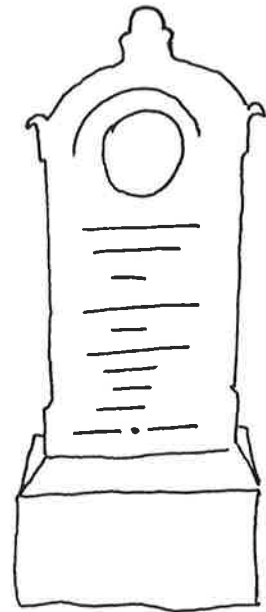
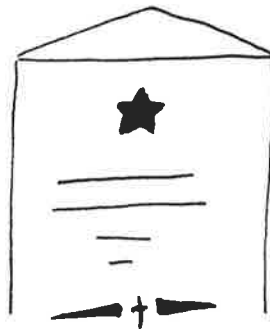
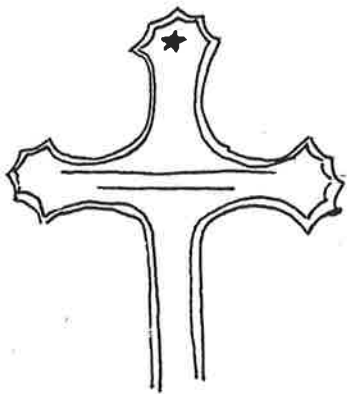
Sydöst om koret står klockstapeln på en murad stengrund. Träbyggnaden har en oktogonal form. Fasaderna är klädda med rödmålad locklistpanel. Det plåtklädda taket avslutas upptill med en spira. I toppen finns en vimpel som anger byggåret 1820. Skriftliga källor anger att kyrkan har haft klockstapel även tidigare. Byggnaden har två våningar, där den nedre används som avstjälningsplats. Församlingen har låtit bygga ett värmeisolerat utrymme mitt i stapeln där det förvaras extra stolar.

Vegetation

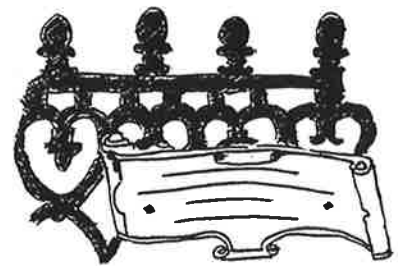
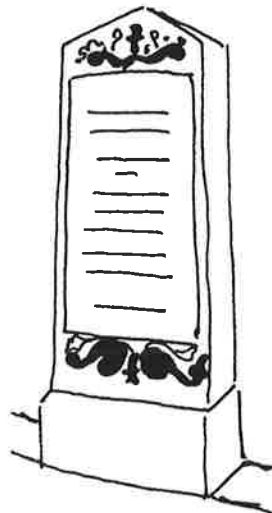
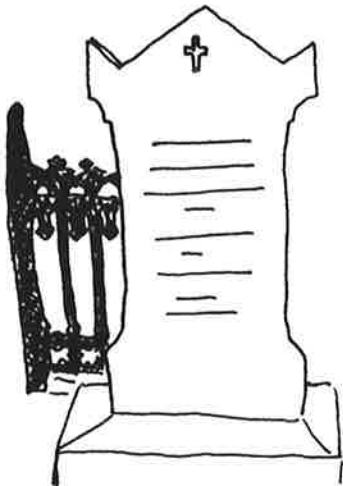
Kyrkogårdens vegetation utgörs av flera träarter som alm, lind, kastanj, björk samt ett fåtal barrträd. Utmed muren i kyrkogårdens äldre del finns högväxta almar och lindar. Museivårdarna är placerade utmed muren under äldre lindar. I klocktornets närhet finns två stora granar samt en äldre ask. Utmed muren i väster växer tre praktfulla kastanjer. Längs med den mur som i norr avgränsar mot kyrkogårdens senare utvidgning växer en äldre lind samt buskliknande almträd.

I kyrkogårdens nyare del växer främst klippta lindar och tujor. Två häckrader med liguster respektive Cotoneaster är planterade i anslutning till urngravsfälten.

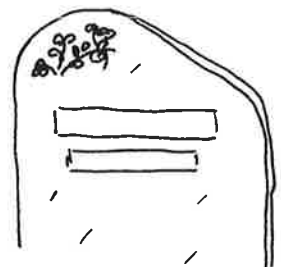
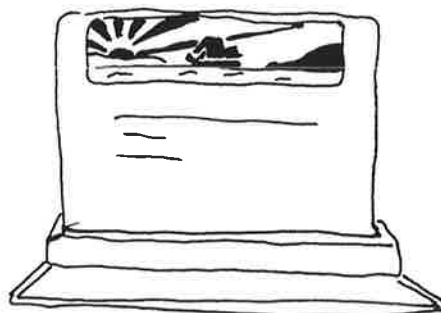
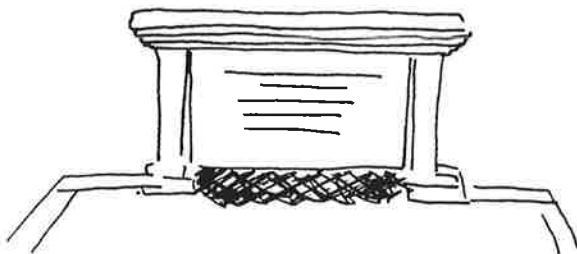
⁹⁴ Curman s. 34-38

Invid klockstapeln står museivårdarna placerade utmed kyrkogårdsmuren. Gravvårdarna betecknas som övriga gravar.

I Fält I och II finns några äldre gravvårdar i kalksten. Vissa omges av järnstaket. Gravarna från vänster finns i Fält II med nyckelnummer 54 respektive 71 samt i Fält I med nyckelnummer 49.

Gravvårdarna i kyrkogårdens nyare del avviker från de äldre. Anordningarna ovan representerar gravtyper från 1940-talet fram till 1980-talet. De har nyckelnummer 449-50, 363-64 respektive 240.

I kyrkogårdens nyaste del finns nyplanterade ekar och björkar. Buskar har fått en rumsskapande betydelse inom gravkvarteren. Högväxta buskplanteringar omgärdar denna del av kyrkogården. I det andra kvarteret finns ett par högväxta björkar.

Häckens östra sträckning mot redskapssjulet består av snöbär.

Gravvårdstyper

Kyrkogårdens äldsta del söder om kyrkan består främst av gravar från sent 1800-tal till tidigt 1900-tal. Samtliga gravar vänder sig mot öst och ligger mycket tätt. I många fall delas stenramarnas sidostycken av intilliggande anordning. Stenramar dominerar helt i området. Tre järnstaket förekommer. Stenarna är av varierande utförande, men obelisker och 1910- respektive 1920-talsanordningar dominerar. Det skapar ett heterogent utseende. I det sydvästra hörnet har anlagts två rader med nya urngravar i gräs vilket avviker kraftigt från övriga kistgravar i den omgivande miljön.

Direkt öster och väster om kyrkan finns inga gravar. I kyrkogårdens sydöstra hörn står klockstapeln. Närmast kyrkan på norra sidan ligger kvarter 3 och 4. De är mycket små och består främst av kraftiga granitvårdar från tidigt 1900-tal. I detta område finns därtill ett silvermålat järnstaket samt en gravvård som omgärdas av buxbomhäck. Här finns också en kalksten i traditionellt. I kvarter 3 finns en svart obelisk. Stenramar dominerar.

Kvarter 5 och 6 präglas av 1930- och 40-talets lägre granitstenar med enklare stenramar. Närmast kyrkan finns ett fåtal kraftigare stenar från 1910- och 20-talen. I kvarter 6 finns tre gravar med omgärdning av buxbom samt ett smidesjärnstaket. I kvarter 5 finns en sedumtäckt grav.

De kistgravar som ligger i den nyare delen från 1940-talet, härrör från 1960-talet och framåt. Den strikta utformningen av gravanordningar ger ett enhetligt utseende. Granitsten i olika kulörer dominerar både vad gäller gravstenar och ramar.

Kyrkogårdens yngsta del inrymmer än så länge endast ett fåtal urngravar från 1990-talet. De är låga och assymetriskt utformade. De är placerade direkt i gräsmattan och saknar därmed omgärdning.

Sammanfattande karakteristik

Björlandas vitkalkade kyrka omgiven av en böljande murform med tre stigportar skapar en ålderdomlig karaktär.

Området strax öster om kyrkan domineras av gravar från sent 1800-tal till 1900-tal med stenramar. I denna del ligger gravanordningarna så tätt att de nästan genomgående delar ramen med intilliggande grav. Detta förekommer även på andra håll, men inte i samma utsträckning som på Björlanda kyrkogård.

I anslutning till klockstapeln i kyrkogårdens sydöstra hörn har ett antal museigravar från sannolikt 1700-talet och fram till 1890-talet placerats.

Kyrkogårdens olika utbyggnadsfaser kan avläsas ur gravvårdarnas förändrande stildrag samt den varierande växtligheten i de olika fälten. Området norr och söder om kyrkan präglas av variationsrikedom i gravvårdsmaterial och utformning. Det senare utbyggda området norr om kyrkan präglas däremot av homogent utformade gravvårdar i polerad granit.

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag

Torslanda och Björlanda kyrkogårdar är historiska miljöer som kan berätta om begravningskulturens historia från medeltiden fram till idag. Där finns ett fåtal gravstenar från 1700-talet, vilket är förhållandevis ovanligt. Kyrkogårdarnas gravanordningar berättar inte bara om formvariationer och stilideal utan även om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten.

Det är en viktig uppgift att precisera de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna rymmer. Definieras och uppmärksammas dessa värden kan delar av historien bevaras och bli en del av framtiden.

Museet har i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet och juridiska enhet diskuterat hur ett säkerställande av kyrkogårdarnas kulturhistoriska värde bör ske. Det är lämpligt att särskilda föreskrifter upprättas där de kulturhistoriska bedömningarna kan utgöra underlag. Föreskrifterna skall utformas så att begravningslagens 7 kap, 25 och 26 §§ blir tillämpliga.

Lagstiftning

Från och med den 1 januari 1989 har pastoraten själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar där den kommunala byggnadsnämnden utför viss prövning som faller under Plan- och bygglagen⁹⁵. Länsstyrelserna prövar numera bara de kulturhistoriska intressena. Nedan kommer delar av de lagar som konstituerar den ansvarsfördelning som gäller vid vården av kyrkogårdar att presenteras.

*Kulturminneslagen*⁹⁶

Lagen om kulturminnen trädde i kraft den 1/1 1989. I lagens inledningskapitel (1 kap 1 §) slås fast att alla människor, ägare och brukare av kulturegendom, har ansvar för vården av kulturmiljön, vad den än består av: *"Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvar för detta delas av alla."*⁹⁷ Det innebär följaktligen att vi alla, gravrättsinnehavare, förvaltare, besökare, antikvarier m fl som kommer i kontakt med kyrkogårdar på ett eller annat sätt är ansvariga för vården av dessa.

Fjärde kapitlet omfattar den kyrkliga miljöns kulturhistoriska värden och är indelat i tre avsnitt: Kyrkobyggnader och kyrkotomter, Kyrkliga inventarier samt Begravningsplatser. Staten har endast tillsyn över de kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts före år 1940 och tillsynen koncentreras till kulturhistoriska intressen. Om Riksantikvarieämbetet så beslutar kan det dock även gälla de anläggningar som tillkommit senare. Även om ett stort ansvar vilar på pastoraten idag så

⁹⁵ SFS 1987:246

⁹⁶ Där ej annat anges är uppgifterna i avsnittet hämtade från Hoberg 1990.

⁹⁷ SFS 1988:950

när det gäller kulturhistoriska intressen är det många gånger länsstyrelsens sak att pröva ärendet.

I 4 kap 11 § uttrycks: *"I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas."*⁹⁸ Detta är en generell formulering som innebär att den omfattar alla begravningsplatser oavsett ålder. Att vårda och underhålla kyrkogårdar är pastoratens uppgift. Vården och underhållet måste utföras på ett sätt så att de kulturhistoriska värdena inte minskar.

Fortsättningsvis redogörs i § 13 för att: *"I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen*

- 1. för att utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,*
- 2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning."*⁹⁹

Det kan vara svårt att veta vad väsentlig ändring innebär. Här är några exempel som Riksantikvarieämbetet ger.¹⁰⁰

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad ex staket eller mur
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen
- ändring av konstnärlig utsmyckning utomhus då det ej rör sig om betydelselösa förändringar av praktisk karaktär
- större förändringar av gravkvarter och vägsystem inom begravningsplatsen
- små åtgärder som var för sig är betydelselösa, men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas, t ex borttagande av gravramar och staket kring gravplatserna, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Det vanligaste problemet är det som uttrycks i den sista punkten dvs de små förändringar som utförs kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. För att undvika det måste man tänka långsiktigt: vad får den här åtgärden för konsekvenser om den upprepas?

Bestämmelserna för kyrkliga inventarier gäller även på begravningsplatserna eller i byggnad på begravningsplats: 4 kap 6 § *"Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad eller till begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl."*¹⁰¹ Bestämmelserna medför skyldighet att begära tillstånd hos länsstyrelsen för att avyttra, avföra från förteckningen, reparera, ändra eller flytta sådana föremål. Det gäller dock ej enskilt ägda föremål t ex gravvårdar med gravrätt.

⁹⁸ SFS 1988:950

⁹⁹ Ibid

¹⁰⁰ Hoberg s. 5 f

¹⁰¹ SFS 1988:950

Vad som räknas som kyrkliga inventarier står preciserat i kulturminnesförordningen § 19 som avslutas: "...samt vissa äldre gravvårdar."¹⁰² De gravvårdar som innefattas i denna grupp kan vara gravhållar i kyrkans golv och hållar av kulturhistoriskt värde, oavsett om de tidigare varit placerade i kyrkan eller utanför, men som nu har en museal uppställning i kyrkan eller utanför. Av de gravanordningar som står på kyrkogården är det dock en begränsad del som omfattas av bestämmelserna. Det rör sig i första hand om gravanordningar från medeltiden till 1800-talets mitt, innan den industriella gravstensproduktionen startade.

Begravningslagen

Begravningslagen trädde i kraft den 1 april 1991. I begravningslagen finner man ytterligare bestämmelser som har betydelse för kulturvården av kyrkogården. Det gäller bl a utformningen av nya gravanordningar som får konsekvenser för bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla miljöer på kyrkogården. I 7 kap 26 § sägs:

*"Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Dessamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur."*¹⁰³

I propositionen rörande den nya begravningslagen (Prop. 1990/91:10) förtydligas upplåtarens möjligheter att utforma begränsade föreskrifter. *"Upplåtarens begränsade föreskrifter skall utgöra avsteg från denna grundläggande princip och de får inte vara mer långtgående än vad som är nödvändigt för att tillgodose en god gravkultur."*¹⁰⁴ I anslutning till detta framhåller författaren att föreskrifter som kan anses befogade för en del av en begravningsplats, t ex med hänsyn till miljön eller de kulturhistoriska värdena, inte alltid går att hävda i en annan del. För att kringgå problemet föreslås upplåtaren att planera vissa delar av begravningsplatserna så att enskilda där får en större frihet. Upplåtaren kan med andra ord meddela föreskrifter som syftar till att förhindra påtagligt störande inslag i en känslig miljö.

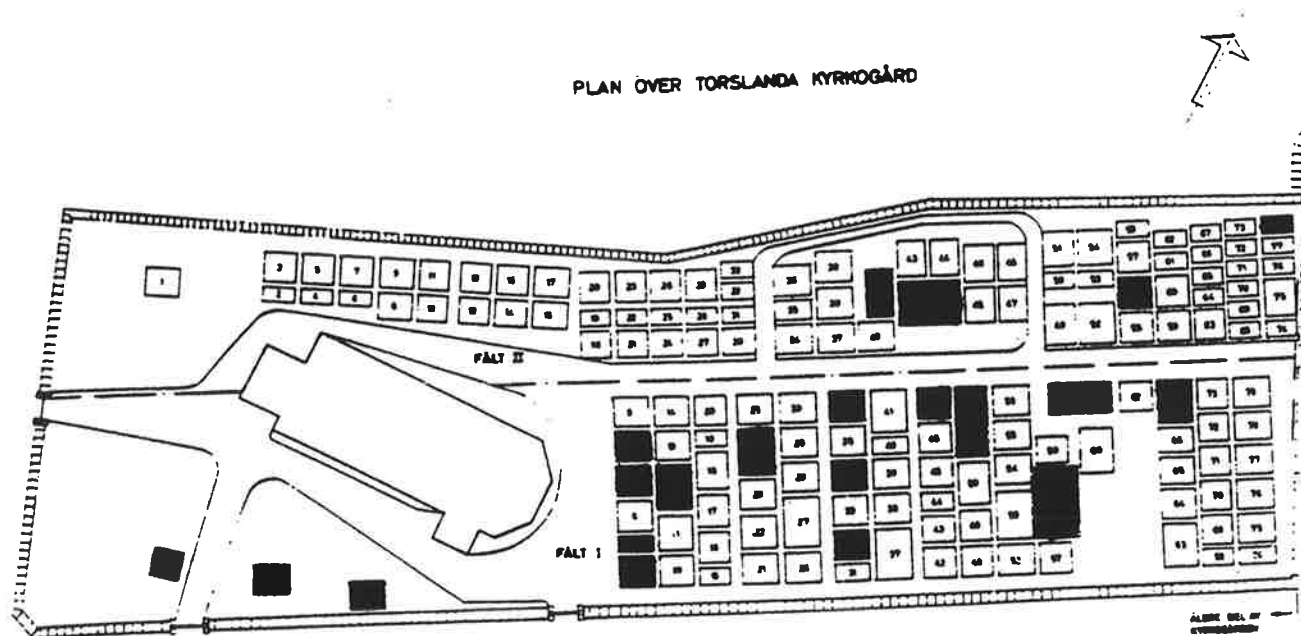
I propositionen uttrycks tydligt hur stark den enskildes rätt är när det gäller utformning av gravanordning. Det blir alltså betydelsefullt var huvudmannen upplåter gravplatser och framför allt hur han återupplåter. Det är viktigt att förstå att när huvudmannen återupplåter en gravplats tappar han i princip kontrollen över gravanordningen.

Vidare gäller i 7 kap 37 §: "Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från

¹⁰² SFS 1988:1188

¹⁰³ SFS 1990:1144

¹⁰⁴ Prop. 1990/91:10 s. 62

Situationsplan över Torslanda kyrkogårds äldre del. Gravvårdar med kulturhistoriskt värde är markerade.
(Hisingens distrikts arkiv)

gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats."¹⁰⁵ Paragrafen uttrycker att pastoratens ansvar för att bevara kyrkogården kulturhistoriska värden även regleras genom begravningslagen och lägger därmed ett stort ansvar på pastoraten även vad gäller de enskilda gravanordningarna.

Naturvårdslagen

Ytterligare ett regelverk som påverkar vissa delar av kulturmiljön är Naturvårdsförordningen¹⁰⁶. Det nyinstiftade biotopskyddet tillämpas bland annat som skydd för alléer. I förslag till allmänna råd 1994-07-06 beskrivs vad som definieras som allé: *"Lövtred planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del utgöras av vuxna träd."* Då vi ofta finner trädrader på kyrkogårdarna som faller inom ovanstående definition kan biotopskyddet komma att spela avgörande roll ifråga om hur man vårdar kyrkogårdens träd.

I lagens förarbete förklaras hur det är tänkt att biotopskyddet skall fungera:

"Biotopskyddsbestämmelserna innebär förbud att avverka alléer. Skyddet bör däremot inte innebära att avverka enskilda träd i syfte att ersätta dessa mot nya. Utbyte av träd görs på ett sådant sätt att alléns karaktär inte skadas eller så att biotopen inte längre omfattas av skyddet t ex genom att merparten av träden avverkas så att allén inte till huvudsaklig del består av vuxna träd. Till skadliga företag kan räknas grävning, schaktning eller markbearbetning i allén."

Vidare preciseras varför alléerna skall skyddas: *"De är viktiga för bevarandet av den biologiska mångfalden... De enskilda träden utgör inte sällan livsmiljö för rödlistade arter framförallt bland lavar och svampar. De kan även vara häckningsmöjligheter och viloplats för hålbbyggnade fåglar och fladdermöss. För födosökande fåglar är träden betydelsefulla genom sin insekts- och frörikedom."*

Bevarandeförslag - Torslanda kyrkogård

Vid formulerandet av ett bevarandeprogram för Torslanda kyrkogård är det betydelsefullt att ta med den miljö som skapas av fältens form, gångsystem, vegetation samt gravvårdar och som sammantaget ger kyrkogården dess karaktär.

Kyrkogårdens gravanordningar ger uttryck för stilideal och berättar om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten under de perioder den har använts. Bevarandeprogrammet är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, vegetation och omgärdning samt fältens gravanordningar. Många gånger är det inte den enskilda gravvården i sig som är intressant utan en hel miljö. Stor vikt har därför lagts på fälten som helhet och inte i första hand på enskilda gravanordningar. Beträffande de enskilda gravvårdarna har dock

¹⁰⁵ SFS 1990:1144

¹⁰⁶ SFS 1993:1086

ett urval gjorts efter bestämda kriterier. Tyngdpunkten har lagts på att bevara ett representativt snitt från varje tidsperiod. Samtliga gravvårdar uppsatta före 1900 har också bedömts som särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är förhållandevis få på kyrkogården i relation till andra gravvårdstyper. Gravvårdar med speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse, gjutjärnsdetaljer samt buxbom eller sedumtäckt yta har också fått ett starkt skydd.

Riktlinjer för Torslanda kyrkogård som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras då den visar kyrkogårdens utvidgningsfaser.
- Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Det har behållit sin karaktär från de olika utvidgningsfaserna. Grusbeläggningen skall ej förändras.
- Murar samt entréer till den gamla delen och den del som tillkom på 1940-talet skall bevaras.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Äldre träd och häckar skall bevaras och skadat växtmaterialet ska bytas ut mot liknande.

Riktlinjer för de enskilda fälten

Det är av största vikt att behålla kyrkogårdens karaktär som helhet med de variationer som det innebär. Enskilda gravvårdar är inte det primära att skydda utan en urskiljning inom varje fält bör göras. Ett visst antal gravvårdar skall bevaras som dom är, men de flesta kan och bör återanvändas på plats. Riktlinjerna skiljer sig dock mellan den äldre och 1940-tals delen.

På den äldre delen är det mindre sannolikt att nya gravvårdar kan anpassas efter de äldre varför förvaltningen bör arbeta aktivt för att återanvända så många gravvårdar som möjligt på plats. En diskussion över hur återanvändningen ska gå till bör också hållas.

På den yngre delen är det enklare att även med nya gravvårdar behålla fältens karaktär och ett större antal nya gravvårdar kan därför accepteras där. Återanvändning är dock alltid att eftersträva p g a resursmässiga skäl.

Specifika regler har utformats för de enskilda fälten, men generella regler gäller där ej annat anges:

- Alla gravanordningar äldre än 1900 har stort kulturhistoriskt värde och skall bevaras samt vårdas på plats. De skall ej återupplåtas.
- Alla gravanordningar med gjutjärnsdetaljer har stort kulturhistoriskt värde och skall bevaras samt vårdas på plats. De skall ej återupplåtas.
- Buxbomshäckar och sedumtäckta gravplatsytor har stort kulturhistoriskt värde och skall bevaras samt vårdas på plats.
- Återlämnade gravvårdar som ej innefattas i ovanstående kategorier bör bevaras och kan återupplåtas.
- Den tusenåriga linden skall bevaras och vårdas.

Fält I och II

Fälten är tillsammans representanter för kyrkogårdens äldsta del. Fältens struktur är viktig att bevara som hela miljöer. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningarna med stort kulturhistoriskt värde skall bevaras och vårdas. De ska heller ej återupplåtas.
- Återtagna gravanordningar på fältet i övrigt bör återanvändas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat samt de skall placeras så att de tar hänsyn till fältets övergripande struktur.

Yttre och Inre fältet på 1940-tals delen

Dessa fält har med få undantag en mycket enhetlig utformning och behandlas därför som hela miljöer. Det är av stor vikt att bibehålla karaktären på fälten genom att återanvända gravvårdarna samt anpassa nya gravanordningar till de övriga. I de fall där stenram är regel skall dessa ej plockas bort utan återanvändas och nya gravanordning skall utformas med stenram. Gravanordningarna har kulturhistoriskt intresse ur miljöhänseende. Stor betydelse för karaktären har också trädraden som omger delen.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovan nämnda kategori skall vårdas, dvs järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas, buxbomshäckar och sedumtäckta ytor skall skötas och konservator skall upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- Inga gravvårdar i ovannämnda kategori får avlägsnas.
- Inga gravanordningar inom ovannämnda kategori får flyttas.

Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

distrikts arkiv)

Bevarandeförslag - Björlanda kyrkogård

Vid formulerandet av ett bevarandeprogram för Björlanda kyrkogård är det betydelsefullt att ta med den miljö som skapas av fältens form, gångsystem, vegetation samt gravvårdar och som ger kyrkogården dess karaktär.

Kyrkogårdens gravanordningar ger uttryck för stilideal och berättar om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten under de perioder den har använts.

Bevarandeprogrammet är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, vegetation och omgärdning samt fältens gravanordningar. Många gånger är det inte den enskilda gravvården i sig som är intressant utan en hel miljö. Stor vikt har därför lagts på fälten som helhet och inte i första hand på enskilda gravanordningar.

Beträffande de enskilda gravvårdarna har dock ett urval gjorts efter bestämda kriterier. Tyngdpunkten har lagts på att bevara ett representativt snitt från varje tidsperiod. Samtliga gravvårdar uppsatta före 1900 har också bedömts som särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är förhållandevis få på kyrkogården i relation till andra gravvårdstyper. Gravvårdar med speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse, gjutjärnsdetaljer samt buxbom eller sedumtäckt yta har också fått ett starkt skydd.

Riktlinjer för Björlanda kyrkogård som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras då den visar kyrkogårdens utvidgningsfaser.
- Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Det har behållit sin karaktär från de olika utvidgningsfaserna
- Murar, stigportar samt entréer till den del som tillkom på 1940-talet skall bevaras.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Äldre träd och häckar skall bevaras och skadat växtmaterialet ska bytas ut mot liknande.
- Den äldre bänken (idag placerad på den nya delen) skall bevaras.

Riktlinjer för de enskilda fälten

Det är av största vikt att behålla kyrkogårdens karaktär som helhet med de variationer som det innebär. Enskilda gravvårdar är inte det primära att skydda utan en urskiljning inom varje fält bör göras. Ett visst antal gravvårdar skall bevaras som dom är, men de flesta kan och bör återanvändas på plats. Riktlinjerna skiljer sig dock mellan den äldre och 1940-tals delen.

På den äldre delen är det mindre sannolikt att nya gravvårdar kan anpassas efter de äldre varför förvaltningen bör arbeta aktivt för att återanvända så många gravvårdar som möjligt på plats. En diskussion över hur återanvändningen ska gå till bör också hållas. På den yngre delen är det enklare att även med nya gravvårdar behålla fältens karaktär och

ett större antal nya gravvårdar kan därför accepteras där. Återanvändning är dock alltid att eftersträva på grund av resursmässiga skäl.

Specifika regler har utformats för de enskilda fälten, men generella regler gäller där ej annat anges:

- Alla gravanordningar äldre än 1900 har stort kulturhistoriskt värde och skall bevaras samt vårdas på plats. De skall ej återupplåtas.
- Alla gravanordningar med gjutjärnsdetaljer har stort kulturhistoriskt värde och skall bevaras samt vårdas på plats. De skall ej återupplåtas.
- Buxbomshäckar och sedumtäckta gravplatsytor har stort kulturhistoriskt värde och skall bevaras samt vårdas på plats.
- Återlämnade gravvårdar som ej innefattas i ovanstående kategorier bör bevaras och kan återupplåtas.

Kvarter 1 och 2

Fälten är tillsammans representanter för kyrkogårdens äldsta del. Fältens struktur är viktig att bevara som hela miljöer. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningarna med stort kulturhistoriskt värde skall bevaras och vårdas. De ska heller ej återupplåtas.
- Återtagna gravanordningar på fältet i övrigt bör återanvändas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat samt de skall placeras så att de tar hänsyn till fältets övergripande struktur.
- Den täta karaktären, där gravanordningar delar på stenramen med närliggande anordning, är ovanligt och skall bevaras.

Kvarter 3 och 4

Fälten är tillsammans representanter för kyrkogårdens äldsta del. Fältens struktur är viktig att bevara som hela miljöer. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningarna med stort kulturhistoriskt värde skall bevaras och vårdas. De ska heller ej återupplåtas.
- Återtagna gravanordningar på fältet i övrigt bör återanvändas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat och placeras med hänsyn till fältets övergripande struktur.

Kvarter 5 och 6

Fälten är tillsammans representanter för den första utvidgningen. Fältens struktur är viktig att bevara som hela miljöer. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningarna har kulturhistoriskt intresse ur miljöhänseende och skall bevaras och vårdas som representanter för sin tid.
- Återtagna gravanordningar på fältet återanvändas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat samt de skall placeras så att de tar hänsyn till fältets övergripande struktur.

Övriga gravar

Söder om klockstapeln har ett antal borttagna gravstenar placerats. Dessa hör ej idag till en grav. Bland dessa finns två mycket gamla gravstenar, troligen från 1500-1700-talen. Dessa har stort kulturhistoriskt värde och skall bevaras och vårdas.

Fält 1 och 2 på 1940-tals delen

Dessa fält har med få undantag en mycket enhetlig utformning och behandlas därför som hela miljöer. Det är av stor vikt att bibehålla karaktären på fälten genom att återanvända gravvårdarna samt anpassa nya gravanordningar till de övriga. I de fält där stenram är regel skall dessa ej plockas bort utan återanvändas och nya gravanordning skall utformas med stenram. Gravanordningarna har kulturhistoriskt intresse ur miljöhänseende.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovan nämnda kategori skall vårdas, dvs järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas, buxbomshäckar och sedumtäckta ytor skall skötas och konservator skall upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- Inga gravvårdar i ovannämnda kategori får avlägsnas.
- Inga gravanordningar inom ovannämnda kategori får flyttas.

Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Skötselråd

När det gäller vården av den enskilda gravvården finns det vissa huvudregler för hur man bör förfara. De skötselråd som sammanställts i det följande avsnittet kan ge en del vägledning, men gäller endast för sten som inte är allvarligt skadad. Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga gravvårdens livslängd. En äldre gravvård kan och skall inte se ut som om den var ny efter åtgärden. Riksantikvarieämbetet kan ge råd i dessa frågor och anordnar s k pastorskurser i vårdfrågor.

I vissa fall kan det vara lämpligt att anlita en konservator för rådgivning och upprättande av vårdplan för att på så sätt säkerställa ett bevarande av de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna som är svårt vittrade och bevuxna. För dessa kan det vara lämpligt att skonsamt rengöra och konsolidera stenen.

Rengöring

Behöver gravvården rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt intressant. Om rengöringen däremot handlar om att kunna avläsa en inskription och skulptural relief är det kanske nödvändigt för att man skall kunna skapa sig en förståelse för objektet. Rengöring bör också självklart utföras om smutsen kan anses skadlig för objektet.

Vid rengöring gäller att ju mildare ingredienser och ju mindre mängd rengöringsvätska som används desto bättre. Rengöringsmetoden är beroende av vad som skapat smutsen. Jord och sand som ligger löst kan borstas och eventuellt dammsugas bort. Biologisk påväxt, som lavar måste mjukas upp med vatten. Man kan börja med att väta hällen och därefter lägga en inpackning med cellstoff (eller hushållspapper) och vanligt vatten. Inpackningen täcks in med plastfolie av typen Gladpack som förhindrar avdunstning. Detta får verka under ett dygn före stenytan rengörs noga med mjuka nylonborstar (aldrig metall). Skölj väl och lämna inga synliga rester av lavkroppar kvar eftersom de kan utgöra en grogrund för en ny snabb återkolonisation.

Om vatten inte mjukar upp den biologiska påväxten kan man försöka med en 5% Ammoniaklösning löst i vatten som man förfar med på samma sätt dvs låter verka i cellstoffinpackning täckt med plastfolie under några timmar. Skölj mycket noga efteråt. Vill man absolut använda ett rengöringsmedel skall det vara neutralt dvs med pH 7. Rengöring med vatten får aldrig utföras när det finns risk för frost.

När gravvården är rengjord får resultatet inte vara sådant att man sammanblandar den med en nyhuggen vård. Patina¹⁰⁷ är mycket viktigt på ett objekt som stått utomhus i flera hundra år. De färgförändringar som skapats genom åren bör visas respekt. Tids-

¹⁰⁷ Patina är de spår som tiden lämnar på ett objekt.

intervallet skall vara synligt. Rengöring som har gjorts kan inte göras ogjord eftersom rengöring inte är en reversibel behandling. Sluta därför medan tid är.

Korroderande förankringsjärn

En av de största och viktigaste arbetsuppgifterna som bör utföras på gravanordningarna på kyrkogården handlar om att byta eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. Stora skador har orsakats på stenmaterialet på grund av järnkramlornas expansion. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål kommer att betyda mycket för framförallt kisthällarnas fortsatta fortlevnad som kulturobjekt.

Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur förankringsjärnen är fästade och hur de är utformade. Det är intressant inte minst ur teknikhistorisk synvinkel. Kanske finns det en möjlighet att datera tumborna tidsmässigt eller att härleda dem till olika gravfirmor med avseende på deras konstruktion? Detta skrivet med den förvissningen att, det finns mycket kunskap att hämta för ett vaksamt öga när detta arbete utförs.

Justering av gravanordningar

Sättningar på kisthällar kan orsaka sprickbildningar och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprättning av själva hällkonstruktionen borde en diskussion tas om huruvida en fuktspärr skall placeras under de vittrade sidohällarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kommer att i sin förlängning visa sig klokt ur bevarandesynpunkt även om initialkostnaden kan vara dyr. Blyplattor kanske kan användas i vissa fall eller varför inte ett block av en tät bergart som får fungera som sockel?

Lagningar

Mindre delar som hörn och flisor som sprungit loss från gravvårdarna kan fästas direkt genom punktlimning med epoxy. Det är mycket viktigt att stenyterna är rena när man limmar samt att ingen frostrisk förekommer. När större stenfragment skall fästas, som vid sönderspruckna kistlock, måste delarna tappas samman med rostfria ståldubb för att ge tillräcklig hållfasthet. Lagningar bör utföras med lagningsbruk från AB Stenteknik i Stegesund, som erbjuder noga avpassade bruk för olika stenmaterial. Gör generellt lagningen några millimeter större än orginalytan, men se till att inte sprida bruket på ett större område än vad som krävs. När bruket torkat kan ytan slipas ned till önskad nivå. Undvik dock att slipa på själva stenmaterialet.

Konsolidering

Konsolidering med kiselsyraester skall ej utföras av icke fackutbildad konserveringspersonal.

Imålning

Gravvårdar som tidigare haft imålade inskriptioner kan förnyas försiktigt med en lackfärg som är upplösningsbar med BUMS färgborttagningsmedel. Förgyllning med bladguld är ett noggrant och tålmodskrävande arbete som bör lämnas till fackman. Enklare varianter som guldbronsfärg bör undvikas eftersom de kan ge upphov till kopparutfällningar.

Allmänna vårdåtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Att vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada och markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hållarna, är enkla och odramatiska åtgärder som betyder mycket för gravvårdarnas bevarande.

Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från kistlocken och sopa rent dem från löv och nedfallande grenar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas se till att göra det hellre förr än senare.

Gjutjärn

Ett fåtal av gravvårdarna på Torslanda och Björlanda kyrkogårdar är utförda i gjutjärn. Många av dem är idag i stort behov av renovering. Det är viktigt att rusta upp, måla och underhålla dessa, för att undvika att detta kulturarv går förlorat. Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste. Därefter grundas järnet och slutstrykes med linoljefärg.

Källor och litteratur

Informanter

Informant 1 Claes Kennroth, Torslanda hembygdsförening

Otryckta källor

Antikvariskt topografiskt arkiv (ATA), Riksantikvarieämbetet, Stockholm

- Kungliga byggnadsstyrelsens handlingar rörande Torslanda och Björlanda kyrkor samt kyrkogårdar
- Riksantikvarieämbetets handlingar rörande Torslanda och Björlanda kyrkor samt kyrkogårdar
- Tidningsurklipp rörande Torslanda och Björlanda kyrkogårdar
- Ritningar föreställande Torslanda och Björlanda kyrkor samt kyrkogårdar
- Fotografier av Torslanda och Björlanda kyrkor

Göteborgs Stadsmuseums arkiv (GSM):

- Natur- och Kulturmiljöenhetens arkiv
- Fotografier på Torslanda och Björlanda kyrka och kyrkogård
- Tidningsartiklar rörande Torslanda och Björlanda kyrka och kyrkogård
- Ritningar föreställande Torslanda och Björlanda kyrka

Göteborgs stadsbyggnadskontors arkivdatabas

Kyrkoförvaltningens arkiv, Göteborg:

- Pärm med d i v handlingar rörande Torslanda och Björlanda kyrka och kyrkogård.

Hisingens kyrkogårdsdistrikts arkiv:

- Plankartor över Torslanda och Björlanda kyrkogårdar

Landsarkivet i Göteborg, Kyrkoarkiv, Torslanda och Björlanda:

- Sockenstämmoprotokoll
- Räakenskaper för kyrkan
- Kyrkostämmoprotokoll
- Övriga handlingar rörande kyrka och kyrkogård

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, kulturmiljöenheten, Göteborg:

- Undersökning av Torslanda och Björlanda kyrkogårdar utförd av ABAKO 1980

Berg, K-O	Kyrkogårdarna i Göteborg. Manus till informationsfolder med samma namn. Tryckt år 1989.
Berg, K-O	Pressmeddelande 1980-10-14
Hoberg, B	"En ny utmaning - Kulturminneslagen". Föredrag vid föreningen Sveriges Kyrkogårdsschefers årskongress, Växjö 3-5 september 1990.
Hoberg, B	"Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser". Arbetshandling 1985-03-18, 1990-01-12.

Tryckta källor och litteratur

Baeckström, A	Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814. Stockholm 1923
Björlanda socken genom tiderna	Red. Clemensson, G. En bygdeskildring från Hisingen utgiven av Björlanda socken. Uppsala 1955
Bucht m fl	Kyrkogårdens gröna kulturarv. Malmö 1992
Centrala gravvårds-kommittén	Inskrifter och symboler på våra gravvårdar. Västervik
Fajersson, M	Gravstenar - en spegling av samhället. Examensuppsats vid Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet. Göteborg 1993
Fredberg, C R A	Det gamla Göteborg. Göteborg 1919
Gartz, H m fl	Kyrkostudie-Medeltiden. Torslanda kyrka. Institutionen för Kulturvård. Göteborgs Universitet. Göteborg 1992

- Hellström, A m fl** Områdesstudier-Medeltiden. Torslanda kyrka. Institutionen för Kulturvård. Göteborgs Universitet. Göteborg 1987
- Johansson, K L** Veteraner bland kyrkor i Göteborg och omnejd. Göteborg 1908.
- K-Nytt** "Från 6 församlingar i Göteborg 1883 till 37 församlingar 1995". nr 4, 1995, s. 4.
- Kyrkogårdens form och miljö** Boverket, Riksantikvarieämbetet m fl. Stockholm 1991
- Lagerberg, Carl** Göteborg i äldre och nyare tid. Göteborg 1902
- Lindgren, A** Gravskrifter på Göteborgs stads och näraliggande församlingars begravningsplatser. Göteborg 1869
- Lorentzson, M** "Att dö på rätt sätt under medeltiden". I: Dödens riter. Red. Söderpalm, K. Borås 1994
- Mannerstråle, C-F** "Gravkonst i gjutjärn". I: Kulturmiljövård nr 6, 1989, s. 24-29
- Pluntke; S m fl** Kyrkostudie-Medeltiden. Björlanda kyrka. Institutionen för Kulturvård. Göteborgs Universitet. Göteborg 1993
- Prytz CG** Kronologiska anteckningar rörande Göteborg. 2:a uppl, Göteborg 1848
- Stämberg, Ture** "Gravvårdar under 75 år". I: Kulturmiljövård nr 6, 1989, s. 15-20
- Svalin, E** "Evighetens blommor - det levande språket på våra kyrkogårdar". I: Hemträdgård nr 1, 1992, s 8-11
- Sveriges kyrkor** Red. Curman, S och Tuulse, A. Bohuslän, Band I, Västra Hisings och Inlands södra härad. Stockholm: 1944-67
- Torslanda** Red. Clemensson, G. En sockenskildring. Torslanda socken. Lund 1956
- Wadsjö, Ambrosiani** Kyrkogårdskonst. Stockholm 1919

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR

Bilaga 1

INVENTERAT AV: Maria Jansén
DATUM:

FOTO:
ORIGINALMATERIAL:

LÄN:
KOMMUN: Göteborg
FASTIGHET:
STIFT:
FÖRSAMLING: Torslanda församling
KYRKOGÅRD: Torslanda kyrkogård
ÖVRIGT:

HISTORIK

ANLÄGGNINGSÅR:
UTVIDGNINGSÅR:
FÖRÄNDRINGAR:
FORNLÄMNINGAR:
BYGGNADER:

ÖVRIGT:

KÄLLOR

KARTOR:
LITTERATUR:
ARKIV:

BESKRIVNING

OMGIVNING:
OMGÄRDNING:
INGÅNGAR:
VEGETATION:
PLANFORM:
GÅNGSYSTEM:
NUTIDA PRÄGEL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING:

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR
Kvartersinventering

Bilaga 2

INVENTERAT AV: Maria Jansén
DATUM:

FOTO:
ORIGINALMATERIAL:

KYRKOGÅRD: Torslanda kyrkogård
KVARTER:

BESKRIVNING

OMGIVNING:

OMGÄRDNING:

INGÅNGAR:

VEGETATION:

PLANFORM:

GÅNGSYSTEM:

NUTIDA PRÄGEL:

GRAVVÅRDSTYPER:

GENOMGÅENDE
MATERIAL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

ÖVRIGT:

KULTURHISTORISK
BEDÖMNING:

Bilaga 3

FOTO:

TIDSPERIOD:

TRÄ

BESKRIVNING:

ANNAT:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING I FÄLT:

